Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 140 (14862) 1992 чылдың июль 23, четверг Солунга ат салган шагы 8.45. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка

ХҮНДҮЛҮГ ШЕРИГ-ООЛ ДИЗИЖИКОВИЧ!

Төрүттүнгенинерден бээр 50 харлаанынар-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму Силерге байыр чедирип тур. Кижи бүрүзүниг онзагай бо ай-хүнүг Силер чонуң бүзүрелинге болгаш хүндүткелинге даянып алган, Тыва Республиканың күрүнеңиң дээди албан-дужаалында саадапкан ужуражып турар-дыр Силер. Бистиң шуптувустуң чурттап эртип турарывыс бо берге болгаш нарын үеде Силериң бөдүүн база кижизиг чаагай мөзү-шынарынар—шынчы, эвилен-ээлдек, буянныг сеткилдиг болгаш харыысалгалыг чоруунар биске дыка-ла үнелиг бооп турар. Кады демниг күжениишкиннеривис-биле, коллективтиг күш-ажылдывыс-биле бистиң нийти сорулгавыс — чечектелип турар демократтыг Тывавысты тургузуп алыр боор бис деп идегеп тур бис.

Силерге, Шериг-оол Дизижикович, күрүнеңиң ажыл-чорудулгазынга шудургу болгаш шиитпирлиг чорукту, кадык-шылды база менди-чаагай болурун күзедивис.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУ

Президент Армавирде чеде берген

МОСКВА. (РосИТА — СЧТА). Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин дүүн, июль 22-де Россияның мурнуу девискээринге үш хүн үргүлчүлээр албанның аян-чоруун кылып эгелээн. Президент болгаш ону үдеп чоруур кижилер дүүн Армавириң аэропортундан Новокубань районче чорупкан. «Россельмаш» каттыжыышкынының бүдүргени тараа болгаш мал чеми культураларның дүжүдүн ажаап алыр техниканың чаа хевирлерин Президент сонуургап көрген.

Президент Борис Ельцин оон дараазында Калмыкияның найысылалы Элиста хоорайга баар, ында бичии уругларның республика эмнелгезин болгаш өске-даа чугула черлерни көөр база күш-ажыл коллективтериниң кежигүнери-биле ужуражыр.

Краснодар крайга болгаш Омск обласка Президентиниң баары планнаттынган. Областың удуртукчулары-биле ол ужуражыр болгаш «Омский бекон» фирмага баар.

ПАРЛАЛГА АЛБАНЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин июль 21-де Кремльге шериг округтарының командылакчылары-биле, чагыргалар даргалары-биле шериг албанныларының база оларның өг-бүлелериниң социал камгалалының чугула айтырыгларын чугаалажып көөр дээш ужурашкан.

Президент бо айтырыгны чугула политиктиг ужур-дузалыг деп санап, күрүнеңиң идегелдиг камгалалынга мораль талазы-биле арыг, социал камгалалдыг армия херек деп үвени удуртулга болдуруп турар.

Нийтилелде нийтизи-биле социал дүшкүүрлүг чорук, экономиктиг бергедээшкиннер, шеригни кызырары-биле холбашкан чорудуглар, мурнундагы ССРЭ-ниң орнунга хамаарышпас күрүнелериниң тургустунганы болгаш оон-биле холбаштыр шериглерни оортан үндүрери шериг албанныларның социал айтырыгларын шиитпирлээрин нарыыдадып турар деп, Президент демдеглээн. Шериг-ниң амыдыралынга армия дугайында хоойлунуң чок бооп турары база салдарлыг.

Ынчалзажок боттуг чылдагаанныларның бары шериг албанныларының социал айтырыгларын шиитпирлээринге маажымнаашкынның чылдагааны бооп болбас, оон-биле чагдынары канчап-даа таарышпас деп, Б. Н. Ельцин айыткан. Ол айтырыгларның мөөннелип, шиитпирлеттинмейн чыглып чыдып бээри чүгле шеригге эвес, а нийтилелге дүшкүүрлүг чоруктуң улам өзеринге чедирип болур.

Президент эң чидиг айтырыг кылдыр шериг албанныларны чурттаар оран-сава-биле хандырарын онзалап айыткан. Ол чагыргалар даргаларынга шынгыы сагындырыгны кылып, шериг албанныларынга бажың-балгат бээриниң талазы-биле хүлээлгелерни эң кыска хуусаада боттандырарын негээн. Чамдык черлерде илереп турар шериглерни ылгай көөр чоруктар барын Президент айтып, ындыг үүлдерни болдурбазын медеглээн.

Камгалал министерствозунуң удуртулгазын Президент шыңгыы шүүмчүлээн. Ол мынчага чедир «бодунуң ажыл-агыйында» чогуур байдалды тургузуп шыдаваан. Шериг эт-хөренгизин самчыгдап, төтчеглээр чоруктарның, эрге-дужаалын өскээр ажыглаарының фактыларын канчап-даа болдурбазын айыткан. Шеригниң ажыл-агый органнарының коммерция тургузуглары-биле холбажырының айыылдыын ол онзалап демдеглээн.

Шеригниң социал айтырыгларын шиитпирлээриниң талазы-биле бодунуң программазын Б. Н. Ельцин чугаалаан. Чөвүлежилгениң түннелдерин барымдаалап, Президент Чазакка чамдык тодаргай айтыышкыннарга болгаш даалгаларга ат салган. Олар шериг албанныларының социал камгалалын экижидериниче угланган.

ШААЛААШТА ЧАЙЛАГГА

Бичии ажык дөң кырыдаа болза, ындыг-ла делгем эвес черде хой кажаазы. А оон чанында кылын маңзалар-биле шевергини кончуг кылдыр тутканы, кырын кара-саазын-биле шып каан, ындазында иштиниң делгеми аажок, бичежек соңгаларлыг чайлаг-бажың бар. А оон-биле мырынай кожа өг тиктинген. Чайлаг-бажың биле өг аразын шала чавыс-даа болза, кажаа-херим-биле тудуштуруп каан. Ыя ол тудугларны көөрге-ле, өг-бүленің ажыл-херекчи байдалдыы дораан-на эскертине бээр. Каш хонук бурунгаар «Терлиг-Хая» биче бүдүрүлгениң ажылчыннары-биле ужуражылга эрттирген соовуста, ол чайлаггa чеде берген бис. Шаалаашта ол чайлагның ээзи — «Х Улуг хурал» совхозтуң хойжузу Д. Б. Серен-Хуурак болган. Олар нийтиниң малын кадарып эгелээ-ле чээрби чыл ажа берген. Сөөлгү чылдарда олар үргүлчү-ле ирттер кадарып келген. Кададында ийи харлыг ирттерин семиртип, күш-денгел киирип алыры-биле Серен-Хуурактың өг-бүлези чылдын-на бо чайлагга келир. Долгандыр өзим-арга, кадыр даглар, кара суглар дуглаан, мал одарының кызыызы аажок ышкаш көстүр ол черни шала «өкпелээн» сеткилим-биле хойжуга мыңдыг айтырыг салдым:

— Чоп мырыцай одар-белчиир шөлу чок ышкаш ораныл мон? Бо өзеннер ишти ынаар өрүлээр болза, делгемчий бээр турган-дыр аа?

— Маңаа бир дугаар келген, бо черни эки билбес кижилер ынча дээр чүве. Шынында ындыг эвес чер бо. Бо улуг дагның мөөс чартыы-биле чоруткаш, моон барык-ла беш километр хире черже хойну сүре бээрге, одар девискээри делгемчий бээр болдур ийин. Алыс черле шээр-даа, бода-даа малга таарышкан чер: оттуг-суглуг, кат-чимистиг дээрим ол.

Шаалааш чоогу чогум-на ындыг чер дээрзин өг-бүленің өске кежигүннери база чугаалап органнар. Ындыгдаа болза бо чыл улуг кандаашкынныг болуп турарыбыле ындыг бе, кат-чимис, тоорук үнмээн диштилер. Бо айның эгезинде эки үнүп кел чыткан честек-кат безин ам кадып-курган эгелеп турар. Оон-на хайы боор, ол чоокавыда адыглар кежээлээн. Чоокта чаа бир малчынның молдургазын базып каапкан. Кончуг берге чүве бо апарган. Ынчангаш ынай-бээр хууда чорук-херек бүдүрүп алыр арга чок апарганын Доржу Байкараевич чугаалап олурду.

— А боонар чок бе, адыг «аалдап» келзе, чүнүн-биле камгаланыр силер?—деп айтырдым.

— Бо берге айтырыг болгаш турып турар чүве. Эрткен чылын боо садып алыр бодааш, көдээ Совет даргазынга четтим. Баштай милиция дамчыштыр чэпшээрел дилээр, оны кылдыртырда, ыяап-ла Кызыл чоктаар, район төвү чедер, а оон кадында ийи хөрек чуруу херек дээр, өске-даа документилер негээр хевирлиг чүве болду. Малчын кижи ону сүржүп чоруур чай чок боор-дур. Хейде-ле түвексине бергеш, дедир чедип келген мен — деп, хойжу улуг хомудалын илеретти.

Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу малчыннарга бээри-биле бо чылын мун хире боону алганын билир бис. Ынчангаш ол дугайын хойжуга дынаттывыс. Республика хемчээли-биле алырга, ол дээрге кончуг эвээш-тир. Ынчалзадаа оларны ажыл-агыйларга хуваап чорударда, суур төптеринден ырак, хайыы черлерде турар, дем-бүлези кошкан малчыннарга, фермалар таныныларынга баштай бээрин министерство сүмелээн. Бооларны моон соңгаар-даа немей алырын көрүп турар. Ол сүмени өзүгаар алыр болза, Доржу Байкараевичиниң өг-бүлези бооларны баштай садып ап болур хире малчыннарның данзызынче кире берип болур ышкаш-тыр. Ынчалзадаа төнчү сес колхозтуң удуртукчуларынга артар апаар.

Акша-төгерик, аъш-чем болгаш мал чеминиң белеткелинге хамаарышкан айтырыглар дугайын оон база соңуургаан мен. Ол июнь айда муң хире акшаны алган болган. Ону ийи кижиге улештир алырга, идик-хепке хамаанчок, аъш-чем садып алырынга безин четпес чүведир дээрзин чугаалап, чайгы үеде боттары сүт, сметана, аяжы, курутту, төкпекти, саржагны белеткеп ап, боттарын боттары хандыртынып турарын чажырбады. Мал кадарын чораан кижи болунга хуу мал тутпас болза, амыдырап-чурттаары берге апаар-дыр дээш, өшкү-хою чүс хире барын, инек, хаван азырап, кадарып чоруурун, боттуң малы турда, черле эмек-дөмек болу бээрин ол чугаалаан. Оларның эъди, сүүт, дүгү — өг-бүленин чарыгдаар хөренгизи бооп келген. Эрткен кышты улуг-ла бергедээшкин чок ашкан болдулар. Чүге дээрге олар 20 ажыг тонна сиген белеткеп алган. Оозу колдуунда чедишкен. Бо чылын Кызыл-Чыраадан сиген кезер бодап олурар болду. «Колхозтажыр бис» дээр чораан. Ол дээрге өске малчын-биле бир дем болуп, күжүн каттыштырып алыры-дыр. Ынчангаш ол үжен тонна сиген белеткеп алырын шиитпирлээн. Ону ол хойжу Алексей Тасоол-биле кады кылыр. Чүге дээрге оозу болу трактор-луг, бөлдүрүкчүлүг кижи чүве-дир Артында оозун шуптузун садып алган.

Долчан Байкараевна биле Доржу Байкараевич беш оолдуг улус болду. А чүгле бичези — Болат шеригден чаа келген. амдыызында ада-незиниң чанында, оларга дузалажып чоруур, а артканнары шупту өглүг-баштыг, уруг-дарыглыг, аңгы чурттап турарлар. Өг-бүле бо чылын бир ирттен-не 2,8 килограмм дукту кыргын алган. Адыг кежээлээни-биле аал ээн кааптарындан сезингеш, амдыызында сиген кезилдезинче кирбээн. А ону тайгадан кежүп баткаш, эгелээр мен дээр болган.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

ЧУРУКТАРДА: Доржу биле Долчан Серен-Хуурактар уругларының уруглары-биле; хой одарже үнүп бар чоп.

Онлар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

АНЫЯКТАРНЫҢ ЧАА КАТТЫЖЫЫШКЫНЫ

МОСКВА, июль 21. Россия Федерациязында 43 республика, край болгаш областарның шериг-патриоттуг организацияларын, өөренип турар аныяктарның клубтарын каттыштырган чаа нийтилел каттыжыышкыны — «Аныяктар Төрээн чурттуң катап түргустунушкуну дээш» деп бүгү-россия ассоциациязы тургустунган, РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизинге ол дугайында ассоциацияның удуртулгазының кежигүнү полковник Олег Шолмов дыңнаткан.

Ассоциация шериг-патриоттуг клубтарның эрге-хоойлу болгаш экономиктиг камгалалы, өөренип турар аныяктарның угаан-бодал болгаш культурлуг сайыралы, Россияның улустарының төөгүзүн болгаш чаңчылдарын хүндүлээр, оларның эрге-ажыктарын камгалаарынга белен кылдыр аныяктарны кижизидери дээш ассоциация туржуп турар деп, ол демдеглээн. Ол сорулгалар ассоциацияның уставында айыттынган.

КОНСТИТУЦИЯ СУДУНДА

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). СЭКП-ге хамаарыштыр Россия Федерациязының Президентизинин чарлыктарының Конституцияга дүүшкенин азы дүүшпээнин, Конституцияга Компартиянын бодунун дүжүп азы дүүшпейн турганын сайгарып көөр талазы-биле Россия Федерациязының Конституция судунуң хуралы неделя дургузунда чапсарлаан сөөлүнде, 1992 чылдың июль 21-де катап эгелээн. Судта көрдүнүп турар ийи айтырыгларның биргизинге хамаарыштыр кирген материалдар-биле чедир таныжар арганы бээр кылдыр СЭКП-ниң талалакчыларының дилээнин өзугаар чапсарны Конституция суду чарлаан турган.

Россия Президентизиниң төлээлекчилериниң судка киргген материалдарының бирээзинге хамаарыштыр СЭКП ТК-ның Чингине секретарының оралакчызы турган Иван Ивашко судтуң катап эгелээн баштайгы хуралынга чүве чугаалаан. Партия архивинден чээрби беш миллион документилерни узуткаар дугайында шиитпирни 1991 чылдың мартта СЭКП ТК-ның Секретариады хүлээп албаанын ол демдеглээн. Партияның архив фондузун, оон материалдарын чурумчудар дугайында чугаа 1991 чылдың мартта болганын И. Ивашко медеглээн. СЭКП-ниң төлээлекчизинин ол медеглелин суд сайгарып көөрүн Конституция судунуң даргазы Валерий Зорькин дыңнаткан.

Министерствонуң дилээ

МОСКВА, июль 20. (РосИТА-СЧТА). Россияның Дээди Совединин сессиязының сөөлгү хүнүнде ол хамаарышпас «Известия» солунну бодунга чагырып алырының дугайында доктаалды хүлээп алган, а солуннуң тургузукчузу журналисчи коллективи бооп турар. Россияның Парлалга болгаш информация министерствозунга ол солуннуң эде бүрүткелин кылырын дааскан.

Ынчалзажок РФ-ниң Парлалга болгаш информация министерствозу доктаалдың юридиктиг экспертизазын эрттиргеш, оон эрге-хоойлу талазы-биле дүүшпезин демдеглээн. Ол министерство ук доктаалдың Конституцияга дүгжүр-дүүшпезин хынаар дугайында дилегни Конституция судунга киирер деп шиитпирлээн.

ХЛЕБ ӨРТЭЭ— 5 РУБЛЬ

Кызылдың магазиннеринде дүүнден эгелеп чиик өртектиг хлебтерни садып эгелээн. Мурнунда подольск сортундан быжырган ындыг хлебтиң өртээ 15 рубль чедип турган болза, ам оон өртээ таптыгла 5 рубль апарган.

Аъш-чем аймааның эң кол продуктузу — хлеб өртээ чиигеп кээрге, аңаа чон өөрээн. Ылангыя хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге база бир чиигелдеи ол болдурган. Өске талазында, ону садар дээш артык көпеек санап турбас, төнмесбатпас узун ээлчеглер чок апарганы дыка таарымчалыг.

(Бистиң корр.).

Ниитиниң малынга — быжыг чем-суур

ШАЛЫПЧЫ АЙДА

Оът-сигениң четчип үнеринге эрткен час болгаш чайның эгезинде агаар-бөйдус Бай-Тайга девискээринге таарымча чок болган. Ынчалза-даа июль эгезинде үш-дөрт хүн иштинде чаъс чагган соонда, кургап бар чыткан оът-сиген хүн эрткен тудум-на улам-на үнүп, ногаарарып, четчип олурар. Районнуң ажылишчилери үнген оът-сигенни мал чеминге курлавырлап алыр дээш күжүн эвилелдеп турар. Чайгаар үнген сигеннин дүжүткүрү арай хирелиг-даа бол, суггаттыг шөлдерде сигеннин дүжүду эки. Ынчангаш сигеннин үнген шаа-биле мал чемин белеткеп ап болур.

Күш-ажылдын хоочуну Бүрүткел Ооржак чылдын-на сиген кезилдезинче мурнады кирер кижи. Бо чылын базала Даштыг-Тей деп черде чаагай үнген сигеннин баштайгы кезилдезин эгелей берген. Ол бо ажылче ха-дуңмазын база эвилелдээн. Арендатор сигенчи бодунуң сөглээн сөзүнге ээ болуп шыдаар. Ындыг бүзүрелге эрткен чылын сиген белеткээр планын оон күүседип шыдааны бадыткал болур.

Делгер КАЦ-ООЛ.
Бай-Тал суур.

ЧАА САРААТТАР

Мал чеминин белеткели — чугула кампания. Ону соңгаарладыр болза, кыжын барып сотка олурганы ол. Ынчангаш бо чайын Өвүрде «Ак-Чыраа» совхозтуң дирекциязы, специалистери нийтинин малынга четчир чемни курлап, кылып алыры-биле бүгү күштү олче угландырган. Ажыл-агыйда Алдай-оол Түлүшке удурткан мал чеми белеткээр звено бо берге, кандаашкынныг үеде Буран-Хөл ховузунда сиген кезилдезинче шуудап киргеи.

Сигенчилер баштайгы каш хонуктарда 70 тонна сигеннин кезип, ону сараттап алган. Аңаа немештир чаа сараттар хуннун-не немежип турар. Звенода сес кижи доктаамал ажылдап турар. Олар сигеннин удур-ла преттээш, ону сараат салыр тускай черде мөөннээн.

Механизаторлар Сулейман Түлүш, Мерген Кыргыс, Борис Куулар, Орлан Конгар, преттекчи Кызыл-оол Болат-оол, бөлдүрүкчү Эртине Эрелчин олар шалыпкын ажылдап турар. Оларның кызымак чоруу үре-түннелдиг болуп келген.

Район чагыргазы-биле райпо бо берге үеде сигенчилерни аъш-чем, таакпы, далган, үс аймаа-биле база оон-даа өске продуктулар-биле хандырып турар.

Найгын-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.

ОРУУВУС — НИИТИЛЕШТИРГЕН БҮДҮРҮЛГЕ

«Тере-Хөл» совхозта ажылиштин байдалы нийтизи-биле дыка нарыыдап келген. Ол чүгле чер-чуртувустуң республика төвүнден ондаан, кыдыгкызыгаар черде чыдарындан, чуртта тургустунуп келген экономиктиг байдалдан эвес, а боттарывыстын оожум, шушпен чоруувустан, чурумувустун кошкаандан, ажылагыйга маажымывыстан база болуп турар.

Чаартылганын кол оруу— рынокче шилчиишкин деп турар-дыр. Ол белен эвес дээрзин база билип турар бис. Рынок болза ажыл-агыйны ушкарып-башкарып чорударындан база хамааржыр. Рынок ажыл-агыйның ангы-ангы хевирлеринге ден эргени бээр, оларны тургузар арганы болдурар, ол бүгүге боду идигни бээр деп. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактын, бедик албан-дужаалга кирип тура, чугаалааны бистин сеткилиниске идегелди бергеи.

Моон соңгаар ажыл-агый кандыг угланыышкынныг болурул, канчаар ажыллаар, чурттаар бис деп чүве терехөлүүлерни бодандырып келген. Кыштаглаашкынга четчир мал чемин белеткеп ап шыдаваанывыстан, 1991-1992 чылдарның кыжынында ажылагыйга мал бажының чидирин хөй болган. Шээр-даа, бодаа-даа малдың чаш төлүн камгалап алганывыс мурнуку чылдарның деңнелиниден оранчок куду болган. Чүгле ийи чаңгыс хорам малчыннарның көргүзүү совхозтуң мурнуку чылдарда көргүзүүлериниге дүгжүп турар. Бо өөрүнчүг эвес, кударанчыг чижектер бистерни дүвүреткен. Бо берге, нарын рынок харылзаалаарынын үезинде шын орук кайдал? Келир үевиске, аныяк-өскенивиске кандыг эстафета дамчыдып бээр бис? Совхозувус 1949 чылдын май 29-та колхоз бооп үндезилеттинген. 1977 чылда ону совхоз кылдыр эде организастаан. Колхоз болуп келген чылдарында миллионер колхоз-даа диртип, динмиреп турдувус. Совхоз-даа үезинде күрүнеден чээли дилеп ап, мал-маган садып, күрүнеге продукцияны дужаап, планныг онаалдаларывысты-даа күүседип турдувус. Боттарывыстын арыг деривисти төп, кызымак ажылывыс-биле шаннал-макталды-даа ап турдувус.

Совхозту эде организастап, бир яныы беримчелиг ажылагыйны тургузуп, деңнилгелиг арга-дужулганы ажыглап турган, өрү тыртынар дээш алээн хемчеглерни-даа алдывыс. Бо чылдын май 29-та № 1 Каргы бригадазының малчыннарының, июнь 4-5 хүннеринде № 2 Балыктыг бригадазының малчыннарының, сарлыкчыларның хуралдарын эрттирип, оларның чагыг-сүмезин, сагыш-бодалын-даа дыннап көрдүвүс. Ынчалза-даа кандыг-даа огулуг, чаңгыс дорт шиитпирни хүлээп ап, шын орукту шилип албадывыс. Хуралдар үезинде бригадаларның малчыннары-даа, пенсионерлер-даа бригадалар аайы-биле тус-тузында колхозтар боор бис деп бадылааннар. Чаа чүве черле берге боору чугаажок. Бичии-бичии колхозчуганнар тургузуп алган, колхоз төптерни, школаларны, эмнелгелерни, яслилерни дээш, өске-даа тудугларны канчап, кандыг хөренги-биле тудар бис, сан-хөө айтырыгларын канчаар шиитпирлээр, акша-төгерикти канчаар ажылдап алыр дээн хөректи өйүп кээр айтырыглар, шуугажып турувуста, харыы чок арткан. Кандыг орукту шилип алырын даргалар-даа, малчыннар-даа шиитпирлеп, шилип чадап каан.

Июнь айның ортан үезинде Тыва Республиканың улус депутатады В. Ф. Чадамба, Кызыл районнуң көдээ ажылагый эргелелиниң начальниги Ш. К-Д. Чаш биске кээп, арга-сүмезин бердилер. Июль айның ортан үезинде Көдээ ажыл-агый министерствозунуң күрүне бүдүрүлгелерин хуужудар талазы-биле килдис эргелекчизи В. С. Оюн-даа ажылагый чогуас, бүтпес бистин ажыл-агыйывыска келди. Херек кырында сүмелерлиг, суртаалдыг семинарны-даа эрттирди. Ол хире арга-сүме солчуп, сүмележип, хуралдап кээрге, чүвенин байдалы билдинип, шын орукту шилип алырының үези болгу дег. Совхозту эде организастаашы, биче бүдүрүлгелер тургузар бе? Акционерлиг нийтилел тургузар бе? Өнчүүнү нийтилештирген бүдүрүлге тургузар бе? Ажыл-агыйның салымхуузун шиитпирлээр чыыжывыс июль айда болур.

Мен амы-хуумда өнчү-хөренгини кадып алгаш, нийтилештирген бүдүрүлге тургузуп, амыдырап-чурттаар болза, шыл орукту частырыг чок шилип алганывыс ол деп билип турар мен. Кандыг-даа кижи болунун хуу өнчүзүн карак-огу дег камгалаар болгай. Черде мнеаш шаандан бээр ада-өгбелеривис деңнежип, каттыжып, бот-баңкаалап, бот-боттарынга дузалажып, көжер-дужерде-даа ажыт, шарызын ачылажып чораан болгай.

Нийтилештирген бүдүрүлге бистин чер-чуртувуста ажылиштин байдалынга тааржыр. Амыдыралга эргежок чугула гидроэлектростанция, школа, ясли чижектиг улуг тудугларны бис чүгле тоо быдаравайн, каттыжып алгаш, кады ажылдааныныҢ түннелинде шиитпирлеп шыдаар бис. Улам каттыжып ажылдавас болза, бергедээр бис. Арат ажыл-агыйы тургузар күзелдиг кижилерге удурланмас мен. Өнчүүнерни алынар! Амыдырал-чурттаганар, үүленер бүдүүгүр болзун!

Шанак, тергевис, аът-хөлүвүс, дериг-херекселивис бардаа болза, эвээш, чок чыгыы болгай. Өнчүвүсту кадып алгаш, машина-техниканы, ыыр-чаар материалдарны садып ап, бар машина-техниканы камныг эдилеп, кады ажылдаалынар.

Нийтилештирген бүдүрүлге тургузары дээрге-ле, азыралыкчы хөөнден үштүнүксаар хөөнү чогу ол эвес-тир. Амыдырал, ажыл-иштин эки орув нийтилештирген (коллективтиг) бүдүрүлге деп чүвени үе көргүзүп турар-дыр.

Николай ОЧУР.
Кунгуртуг суур.

ДЕТКИДИВИС

Улус өөредилгезинин хоочуну, чогаалчы, башкы Юндеш-оол Монгуштун 1992 чылдың июль 16-да «Шын» солунга «Улустун журнализи турар бе?» деп эгелиг чүүлүн бистер улуг соңуургал-биле номчааш, ону деткип, аңаа хамаарыштыр боттарывыстын бодалдарывысты илередип тур бис. Журналистер, шынаала, чогаалчылар-ла болгай. Чогаалчылар болурда, эң шалыпчы. Каяа, чүү-даа болур болза, ону ол-ла хун, орай дизе, даартазында номчукчуларга дарый чедирер дээш бижиир, радиога, телевиденеге дамчыдар улус-ла болгай.

Ынчангаш «Тыва Республиканың улустун журнализи» азы «Тыва Республиканың алдарлыг журнализи» деп хүндүлүг аттарны тургузарын деткип тур бис.

Бистерниң бо саналывыска улуг кичээнгейлиг болурун Президентивис Шериг-оол Дизижикович Ооржактан, Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейдеп сагыш-сеткиливистин ханызындан улуу-биле дилеп тур бис.

Парлалганың, радионун болгаш телевидениенин хоочуннары Данчай-оол ОЮН, Өпеен ОЮН, Ким-оол ХЕРТЕК, Дартан-оол ЕНДАН, Николай ВАНЬКОВ, Делгер-оол ОЮН, Алексей ЧАРАШ-ООЛ, Александра МОНГУШ, Петр ГРИЦЕНКО, Валентина МОНГУШ, Алексей ДУГЕРЖАА, Алексей САРЫГ-ООЛ, Иван КЕЛИК-СЕНГИ, Топча МОНГУШ, Таан-оол ХЕРТЕК, Аракчаа КУУЛАР, Сергей ШОЙГУ болгаш оон-даа өскелер.

Тыва Республиканың Чазааында

РЫНОК ЧЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

АЖЫКТЫГ КЫЛДЫР САДАР, САДЫП АЛЫР

Тыва Республиканың Чазаа чоокта чаа ийи чугула шинтпирни хүлээп алган. Ол болза күрүне эт-хөреңгизин садарының, орнаарының, дамчыдаының болгаш үндүр бижиринин, а ол ышкаш транспорт аймааның өртек-үнезин тодарадып, доктаадырының чурумунун дугайында доктаалдар-дыр.

Оон мурнунда Тыва Республиканың Президентизинин «Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалитет будурулгелериниң ажылын организастаарының талазы-биле бирги чергелиг хемчегленнинің дугайында» Чарлыы үнген болгай. Айыттынган доктаалдар чогум-на ол Чарлыкка үндезилээш, хүлээп алган чугула документилер бооп турар. Оларда айыткан үүлдерни билип алыры кижи бүрүзүнге артык эвес.

Ол доктаалдарның бирээзинде Тыва Республиканың күрүне эт-хөреңгизиниң талазы-биле Күрүне комитеди болгаш ындыг эт-хөреңгинин башкарарының өске-даа чогуур комитеттери күрүне болгаш муниципалитет будурулгелериниң кол-кол эт-хөреңгилерин садар, орнаар, дамчыдар азы үндүр бижиир талазы-биле ажылдарны харыылап, башкарып чорудар ужурлуун айтып турар. Тускайлан айтып каар үүл болза, республика девискээриниң даштында турар болгаш ооң эт-хөреңгизинге хамааржып турар күрүне будурулгелериниң эт-хөреңгизин баш миниң башкарары база ол комитеттерге хамааржыры болур.

Ол ышкаш федерацияның, республиканың болгаш муниципалитеттің-даа өнчүүнде санаттырып турар будурулгелер эт-хөреңгизин садып-сайгарары-биле холбашкан ажылдарны эн-не шыңгыызы-биле хайгаарал, башкарары база ындыг комитеттериң сорулгазы бооп турарын демдеглээр херек. Ынчангаш олар автомобильдерни, механизмнерни болгаш дериг-лелерни хамаатыларга канчаар сатканының, юридиктиг талаларның аразында эт-хөреңгини солушканының хоойлу-дүрүмге дүүшкен азы дүүшпейн турарын ыяап хымаар болгаш бир эвес доктааттынган чурумну хажыдып садыг кылган болза, оларның аразында хөрээлерни күш чок болдурарының хемчеглерни алыр ужурлуг.

Ынчаарга будурулгелериң эт-хөреңгизин орнаары, садары-биле болгаш эт-хөреңгиниң өртээн доктаадыры-биле холбашкан ажылдарны чогум кым дорт кылып чорударын доктаалла база айыткан. Ындыг хүлээлгейн комитеттерниң тургусканы комиссиялар күүседир.

Ол-ла комиссияларың чөпшээрели-биле будурулгелер боттарының аразында эт-хөреңгизин сатчып, орнажыр аргалыг болур; будурулгелер фермер (арат) ажыл-агыйларына, чонга ачы-дуза көргүзүп турар кижилерге автомобильдерни, дериг-херектелдерни, көдээ ажыл-агый машиналарын болгаш өске-даа кол-кол фондуларны садып болур.

Будурулгелериң эт-хөреңгизиниң өртээн доктаадыр талазы-биле Түр методиктиг дүрүмүн негелдерінге эт-хөреңгиниң баштай доктааткан өртектериниң дүгжүп азы дүүшпейн турарын комитеттер тодарадыр болгаш кол-кол эт-хөреңгилерни садарының, орнаарының чурумун сагыырын хынаар. Ийи таланың аразында садыглажышкынга чаржалажын кириишкен будурулгелериң доктааткан өртек-үнезі күш чок болгуун ыда сагындырып турар. Оон-биле кады будурулге черн ажыглалга турган кол-кол эт-хөреңгилерни хостуг (рынок) өртектерин садып алыкчы-биле кады дугурушканын ёзугаар доктаадын болур. Ол үеде эт-хөреңгиниң чугулазын, элээнин болгаш шынарын кол барымдаалап көөр. Бир эвес ынчаар доктааткан өртектер чогуур негелдеге дүүшпес, шын эвес болган болза, комиссия оларны күш чок деп санааш, чаа өртектерни боттары доктаадыр эргелаг. Оларны садар талазы-биле чогуур документилерни долдуруп киргениниң соонда, комитеттер кол чепсек-херектелдерни садып алыкчыларга садар ийикпе азы аукцион дамчыштыр сайгарар. Ынчаарга комитеттер комиссияларының саналдаанын ёзугаар оларны садарының арга-хевирлерин айтып бээр.

Кол чепсек-херектелдериң аткан өртектерін тодарадырының аргазын доктаалда база айтып турар. Ону тодарадырда кол чепсек-херектелдерин долузу-биле катап тургузарының чарыгдаларын болгаш оларны ажыглаар хүүсаазын барымдаалап турган, санаары таарымчалыг бооп турар.

Кол чепсек-херектелдериң доктааткан аткан өртектериниң тозан хүүзүн будурулгениң санажылга санынче шилчидер болгаш ол хүүзүн — комитеттериң банкыда счёттарынче киирер ужурлуг.

Күрүне өнчүү-хөреңгизин сайгарып-садарының үезинде будурулгелерден үндүрүгүү хоойлуларда доктааттынган чурум ёзугаар тыртар.

Ам транспорт аймаан садып-сайгарарының дугайында шинтпирни көрээлинер. Тыва Республиканың Президентизинің бо чылдың июньнуң бирээде үндүргени Чарлыыга үндезилээш, транспорт аймааның өртектерин тодарадып доктаадырының чурумунуң дугайында дүрүмнү ажылдап кылган. Ол документинде күрүне болгаш муниципалитет будурулгелериниң ажыглалыга турган транспорт аймаан садарының, орнаарының болгаш үндүр бижиринин кол-кол дүрүмнерин тодаргай айыткан. Транспорт аймаан үндүр бижиринин айтырыы үүгле оларны катап тургузар болгаш ажыглаар арга чок апарганда база автоорукка озалдак түңнелинде үрелгенде, оорга алыскада ам тургустунуп болур.

Күрүне эт-хөреңгизин башкарының Күркомитедиинің четчелеп тургусканы ажылчын комиссия транспорт аймааның өртээн доктаалда ужурлуг. Бир эвес будурулге черн доктааткан өртектерни чингедирин оралдажыр болза, оларны садарын чөпшээреевес.

Автотранспорттун садар кылдыр доктаадын каан өртээниң түңүүн 90 хуузун будурулгениң агар саныынче шилчидер болгаш ол хуузун — комитеттің агар саныынче киир санап чорудар.

Бо чылдың март айының 20-ге чедир өртээн төлепкен транспорт аймааның өртээн комиссия будурулгенин саналдааны ёзугаар доктаадыр. Оон-биле кады документини долдуруп тургусканы дээш сөөлгү доктааткан өртектің түңүнден он хуузу садып алыкчыдан тыртар ужурлуг.

Транспорт аймаан солужар кылдыр будурулгелер азы чаңгыс-даа будурулге-биле хуу кижиниң аразында дугурушкан болза, доктааткан өртектің түңүнден он-он хуунуң ийи таладан денге ал, тыртар алаар.

Бир эвес чаңгыс алган черинге (азы каттыжышкынга) болгаш министерствога хамааржыл турар күрүне будурулгелериниң аразында транспорт аймаан дамчыдар дээш болза, оларның өртектерин доктаатпайн-на хүлээдирин комиссия чөпшээрээн турып болур. Ынчалза-даа оларның балансында турар өртектерин болгаш кайы хире элээнин айтыр ужурлуг. Бо таварылгада документ тургусканы дээш төлевир албас.

1990-1991 чылдарда кылып үндүрген транспорт үүлдериниң өртектерин РФ-тің Экономика министерствозунуң чанында өртектер комитединиң 1992 чылдың марттың 20-де хүлээп алганы чагаазында айыткан хостуг (рынок) өртектерин ёзугаар доктаадыр. Ол үеде транспорттуң кайы хире элээнин болгаш бараанныг хевирнин оскуиганын онза барымдаалап көөр ужурлуг.

1985 чылдан эгелээш, 1990 чылга чедир кылып үндүрген (чүк болгаш чиик) транспорт аймааның өртектерин 1992 чылга чедир күштүг бооп турган прейскуранты-ларны ёзугаар доктаадыр. Оон-биле кады РФ-тің Чазаанын 1991 чылдың декабрь 19-та үндүрген доктаалында айыткан ындыг өртектерниң 2-ден 3 чедир коэффициентизин ажыглаар.

1985 чылга чедир кылып үндүрген чүк автомобильдериниң өртектерин будурулгениң саналдааны артынчы өртээнин хемчеэлин ёзугаар доктаадыр.

1985 чылга чедир кылып үндүрген чиик автомобильдериниң өртектерин 1985-тен 1990 чылга чедир будурген автомобильдерге дейлеп доктаадыр.

«Тараачын (арат) ажыл-агыйларының, көдээ ажыл-агый кооперативтериниң болгаш оларның ассоциацияларының хөгжүлдезин деткиир дугайында» эрткен чылдың апрель 19-та үнген доктаалды ёзугаар ындыг ажыл-агыйларның садын ап турар транспорт аймааның өртектерин 1992 чылга чедир күштүг бооп турган күрүненің мөөнпел садар өртектерин азы элеидизин көрүп казааныының соонда, артынчы өртектерни ёзугаар доктаадыр ужурлуг.

Бир эвес транспорт аймаанга бадылап каан үүрмектеп садар (азы мөөнпел садар) өртектер чок болур болза, транспорт аймааның өртектерин дугурушканын ёзугаар доктаадыр. Ол үеде ачаа дөмейлешкек транспорт аймаанын үүрмектеп садар өртектерин барымдаалаар ужурлуг. Оларның херек кырында кайы хире эдилеттинин, элээнин база көөр. Оларга даштыкы маркаларының автомобильдерни база хамааржыр.

Бистің Чазаанның база чаа тургустунуп турар болгай, ында белен өөредип каан кижилер эвес, а бистерниң-не аравыска кады ажылдап чораан кижилер ажылдап турар. Кандыг-даа чаа үүл черле эгезинден эгелээр болгай, ынчангаш Конституция судунга бо үүл база долузу-биле хамааржыр-дыр.

Эртемденнер чок-тур, ынчангаш эргизи-биле чурттаалыкар дээрге, черле шын эвес.

Оон ыңай бир чугаалаза дег онза үүл —Конституция судун Президентинге азы Дээдің Советке шалтыктазын дээш эвес, а оларга юридиктиг дуза көргүссүн дээш тургузун турар орган деп билир мен. Кандыг-бир доктаалсаавыр, хоойлу хүлээп алыр мурнунда, олар ук суд-биле сүмележир эргези бар болганда, баш удур частырыглар эртпейн барып база болурдур.

Тыва ышкаш бичии республикага Конституция судунуң херээ бар бе деп бижээннинге база чөпшээрешпес мен, бискe ол суд чугула херек. Россия Федерациязында дыка хөй крайлар, областар, республикалар бар-дыр. Россия Федерациязының Конституция суду канчаар-даа бүгү чурттуу часкаан харыылап четтиклес болгаш база бистің Тыванын ажыл, амыдыралын, оон чоннуң чурттаалгазының онзагайын билип алыры берге.

Юридиктиг эртемнерниң кандилдары хамаанчок, юрист безин эвес кижи-дир мен. Ооржактың ол үүлүн номчаш, кайгап хаммадым.

З. ДОТЧУКПАН.
Башкы.
Шагаан-Арыг хоорай.

КАЙЫЗЫ-ДАА УТТУНДУРБААН

Шыван-ла, кижиниң тыпкызы-ла чок. Моон мурнунда «марафон» деп сесту дыннаар, словарьдан номчуур боордан өскө, көдээ черге эрттирер, көөр, киржир деп үвеин кым билир боор.

Бистің Арыг-Бажы суурга ам ийи дугаар марафон болуп эрткени ол. Бирээзи—май айының төнчүзүнде Арыг-Бажы ортумак школазында, а ийиги-ви—алды айның ортан үезинде клубка болуп эткен, аваа улуг-биче чон шыгарт чылган. Бүтүмнің сонуургалын хаара туткан «Байлар база ыглажыр» деп диио безин аваа доктар болбаан. Бо удаада Ада-чурттуң Улуг дайынының киржиччини, украин черге бажын салган эки турачы Ховалыг Чалбаевич Балчий-оолга база хостуг хүрешке ССРЭ-нин спорт мастери Чеен чүктүң шеригі округунуң чемпиону белик аттан эгелээш, делегей чергелиг улуг маргылдааларга тиилекчи чораан — Александр Шойдукка турасказтан «Кым-даа, үүү-даа уттундурбаан» деп марафон эткен. Олар кайызы-даа бо суурга төрүттүнген, өскеннер.

Баштай фронтучунуң дугайында сактыышкыннардан бүрлаал эгелээн. Балчий оол Чалбаевичиниң кады төрөөн дунмазы Анай Чалбаевнаның өөнүн ишти хоочун башкы Валерий Ховалыгович Намчак-оол өг-бүлезинин өмүнээзинден акшаны салгаш, Е. Тановаың «Акым дугайында» деп тоожуунуң үзүндүнү солун, уткалыг кылдыр номчаан. Дараазында Саша Шойдуктың акылары, угбалары, честелери, күдээлери удва-дараа сес ап, четтиргенин илередип, боттарының уран талантызын чонунга бараалгатканнар. Уяранчыг болгаш аяныг ырларны, чылыг сактыышкыннарны дыннап орарга, сагыш-сеткилге кударанчыг-даа, чоргааранчыг-даа боор чораан. Кайызы-даа ыш дээн чалыы хевээр арткан улус-тур, олар боттарын билишпес бооп чаяттынган-даа болза, уран үүлге, спортка, арыг сеткилге, тура-сорукка, ие черинің эргези, ат-алдары дээш аныяк назынын харам чокка бергеннер. Ынчангаш оларның салгакчылары төнчү чок ышкажыл.

Суурнуң бот-тывынгыр артистериниң эгелээш, Кызылдың уран үүл школазының үшкү классчылары, ам дыштаның чанып келгеи Аяна Оюн биле Анай-Хаак Доспанның күүсеткен ырларын, танцысамын чон магадаан. Салымчаныг-ла уруглар. Эн бичии күүседикчилер Арыг-Бажы совхозтуң «Хүннээрек» ясли-садтан беш харлыглар: Бөйвек Кыргыс «Якут хысты» Таймир Суванчал «Ивижи мен», Дозурааш Кыргыс «Азербайджан», «Чодураа» деп ырларны күүседирге, шынап-ла, уян кижи ыглап, кадыг кижи каттырып орду. Арыг-Бажы ортумак школаның өзүп орар артистери Хамар-оол Мингем биле Нелли Суванчапты адыш часкаашкыны-биле үрле үдээн.

Бо марафон, черле ынчаш, аныяк-өскенге база кончуг өөредиг болган дизе чазыг болбас. «Боду өлзе-даа, ады дириг» дээрзи бадыткаттынып турар.

Ук марафонну Көк-Чыраа көдээ Советинин оралакчы даргазы О. С. Донгак база суурда библиотека эргелекчизи А. Т. Сүктермаа билдилиг, солун удуртканнар. Ол ышкаш совхозтуң аныяк чылгычызы Валерий Кыргыстың үлүг-хуузу улуг. Уран үүлге салымның көргүзүп, улуг-биче бот-тывынгыр артистерге баян-биле үдеп, бүгү марафонга бут кырынга ажылдаан.

Шак-ла мынчаар бүянныг сеткил бодарап-ла турзунам!

Зоя ДӨӨДЕК.
Улуг-Хем район.

«ХҮНЧҮГЕШТИҢ» БАЙЫРЛАЛЫНДА

Солуп болгаш ажыктыг дуржулга: чаагай сеткилдиг марафону

Суг-Аксы суурнуң «Хүнчүгеш» уруглар садының 35 чыл оюнга тураскаатканы марафонну садиктің коллективи организастап эрттиргеннер.

Оон эртер черин шагда-ла каас-шиник каастап алган, садиктин төөгүзүнге тураскаатканы фотоальбомнарны, янзы-бүрү чуруктарны, уруглар-га тураскаатканы чараш сөстерлиг бижилгелерни, кыйгырыгларны чараштыр бижээш, аскылап каан. 35 чыл иштинде садиктин улуг-биче бөлүктерге турган чаштарының болгаш аваа ажылдап чораан болгаш, бо хүннерде ажылдап турар кижилерниң чуруктарын альбомнарда допчузу-биле тайылбырлап турган, көргүзүп каан. Аваа келген ада-иелер оны улуг сонуургал-биле көргеннер.

Садикте 20 чыл иштинде эргелекчилер ажылдап турар башкы Уйнук Чульдумовнаа Ооржак марафонну ажылдыр тура, чыылган чонга допчу болгаш дыка солун таймылбырны кылган. Марафонуң башкарыкчызы башкы Сендиш Селбикараевна Монгуш байыр чедирбишаан, уруглар садынга дузалаамчы кылдыр 500 рубльди салган. Оон улаштыр-ла садикке ажы-төлүн өстүргеи болгаш бо хүннерде уруглары турар ада-иелер база суурда албан черлери, организациялар, коллективтер бүүнныг сеткилдің ачы-дуза чедирилгезинге киржип, акша-төгерінін дуза кылдыр салып эгелээнвер. Аваа хамаарыштыр чамдык чижектерни маная киирип көрейн. Садиктин эргелекчизи У. Ч. Ооржак бир хаванны, бир өшкүү, хойну, 4 дагааны, 2 тоолайны дузалап ажылагыйынга бергеш, бодунуң өг-бүлезинин мурнундан 1000 рубль салган. База бир онзагай үүне — ол-ла садикке өскеш, бодунуң 2 уругларын база аваа өстүргеи ада-не Григорий биле Маргарита Ооржактар 500 акшаны салганнар. Аваа эргелекчилер ажылдап чораан, уруу Лина Ондарны болгаш уруунуң ийи чаптанчыг чаштарын бо хүннерде ол-ла садикте кижизидип турар башкыларга болгаш коллективке моон-даа сонгаар ажыл-ижинге улуг-улуг чеднишкиннерни күзээш, өг-бүлезинин мурнундан 1000 рубльди Наталья Кашпык-ооловна Монгуш салган.

Бодуунуң өг-бүле тутканы чылындан эгелээш, ол-ла садикке кижизидикчи башкылар чораан башкы, 7 уругнуң ада-кези, уруглары шуптузу ол-ла садикке доругуп өскеи Бичинмаа, Бавуужап Ондарлар 500 акшаны салганнар. Аваа эргелекчилер ажылдап чораан, уруу Лина Ондарны болгаш уруунуң ийи чаптанчыг чаштарын бо хүннерде ол-ла садикте кижизидип турар башкыларга болгаш коллективке моон-даа сонгаар ажыл-ижинге улуг-улуг чеднишкиннерни күзээш, өг-бүлезинин мурнундан 1000 рубльди Наталья Кашпык-ооловна Монгуш салган.

Бодуунуң өг-бүле тутканы чылындан эгелээш, ол-ла садикке кижизидикчи башкылар чораан башкы, 7 уругнуң ада-кези, уруглары шуптузу ол-ла садикке доругуп өскеи Бичинмаа, Бавуужап Ондарлар ге эвин күзедим дээш, хураган айыткан. Ол ышкаш садиктің мал-маган тударынга дегүм болзун дээш, уругларын кижизидип өстүрүп каан садиктин коллективинге эвин күзээш, Сулейман, Бичинмаа Монгуштар анайлыг ангор өшкүнү айытканнар. Марафонуң эн бичии кижизикчизи 6 харлыг Юра Кара-Сал 100 рубльди: «Мени кижизидип турар башкыларымга четтирдим» —дээш, салган.

Районуң улус өөредилге киллдизинин инспектору Зинаида Кошкар-ооловна Сарыглар сес ап чүве чугаалааш, садиктин ажыл-ижинге чеднишкиннерни күзээш, киллдистин база профкомнуң мурнундан хүндулел бижиктерни болгаш туштузунда 1000-1000 рубльди шилчилге-биле чорударын чугаалаан. Суг-Аксы ортумак школазыдан, Алдан-Маадыр ортумак школазындан туштузунда база-ла ол хире түнүг акшаны шилчилге-биле чорударын чонга дыннаткан.

Районнуң өске-даа албан черлери, организациялары шилчилге-биле акшаларны садиктің агар саны ажыттына бээрге, шилчидерін аазап турганнар. Черле ынчаш ада-иелерниң идепкейи дыка боор чорду, сонуургалы база улуг. 100-50 рубльдерни дыка-ла хөй ада-иелер салгыдаанар.

Марафон үезинде «Хүнчүгеш» уруглар садының чаштарының концертин чон сонуургал-биле көрген. Ада-иелериниң саналоналы база кончуг солун болур чорду. Чангыс черге 20 чыл иштинде ажылдап чоруур Уйнук Чульдумовнаның адрезинге ада-не ажы-төлүнүң мурнундан чылыг ымчак сөстерин чугаалап турдулар. Шынаа-ла, ол башкының характырындан өөрүшкүнүп карак чаштары бүлденейнип, чонунуң чугаалаан чымчак чылыг сөстеринге таалап, эргеленип каап олурганын көргеш, бо кижиниң безин сагыш-сеткили хөлзей бээп чорду.

Марафонну организастап эрттиреринге ол-ла садиктің ада-иелериниң төөрелер комитединин улуг ажылды кылганын демдеглээри күзенчиг-дир.

Елизавета ОНДАР.
Суг-Аксы суурнуң хөрээженнер чөвүлелинин даргазы.

Эки кижилер дугайында

СОГААШ-БАЛАЗЫ БҮРҮН ЧЕТЧЕ

«Буяныг өгден кижи үзүлбес, будуктуг ыыштан куш ыравас» дээри ышкаш, бо кижилерни Самагалдайда таныыс улус ховар. Өг-бүленің эр ээзи Григорий Найданович Дарыма улус өөредилгезинин шугумунга 42 чыл ажылдааш, хүндүлүг дыштаныылгаже пенсиялап үзе-даа, амгы үеде Самагалдайда хоочуннар комитединин даргазы болуп ажылдавышаан. Ол баштай Абаканның башкы институдун дооскан, оон соонда Кызылдың институтунда база доозуп алган. Ажылдап чораан чылдарының хей кезинин удуртулгага ажылдаан, тодаргайларга, директорлар, өөредилге эргелекчилер, инспекторлар, улус өөредилге киллдизин эргелекчилер чораан.

Өг-бүленің хөрээжен ээзи Кидиспей Сенгилдиговна 37 чыл иштинде эге класстарга башкылап, бичии чаштарны төлептиг кижилер кылдыр кижизиденнге ээлээш эвес үлүүн киириштирген.

Олар алды уругну өстүрүп кижизиткен. Уругларының бежи тускай ортумак эртемнің чедип алган, үлегерлиг ажылдап чоруурлар. Эн бичези Буян — өөренікчи. Оларның уруг-дарыы ада-иезинин мөзүг-шынарын дөзээн, бедүүн, ажылтыр, хүндүлеэчел. Ылангыя кыс уруглары Тамара, Лена, Нелля даараныырына сундулуг, ажок шевер, магазинден хеп садын кедери ховар. Ол азазы Кидиспей Сенгилдигонаның өөредии-дир.

Сенгилдиговна пенсияже үнзе-даа, аныяксы хөлчок. Ол черле хол куруг орбас, даараның турда шевер, ылангыя тыва хеп аймааның ёзулуг мастери деп болур. Чаңгыс чер-чурттуларының дагыын чай кадында кыла шаап бээр. Оон ангыда уругларының уругларын азыражыр хүлээлгезин күүседи чоруур, кудумчуга бирээзин четкен, бирээзин куспактаан, чай чок-ла чоруур кыргаанава.

Ол өг-бүлеге үнген-киргеи чон оларның кылган амданыг ажын-чемин магадаар, тыва далган, тараа, быжырган боова-боорзак үзүлбес. Тараа хооруп, соктаар херексели бүрүн четче. Уруг-дарыы далган, тараа чип чаңчыккан, улуг-хүн, суббота хүннеринде күдээ-хүрегени-биле кады демнежин турган, далган, тараазын кылып алырлар.

— Даараныры кана өөренип алган силер?—деп, сонуургал айтыарга, ол бодуунуң өскен-төрээн төөгүзүнден кыска сактыышкынны кылыр.

Кидиспей Сенгилдигонаның ада-иезин кайызы-даа ус-шевер улус чораан: азазы даараныр, ачазы чазаныр. «Аваныс тыва тон быжып даараар талазы-биле өглер аразында тускай чаладып чораан, ачавыс үлгүүр, аптара, бала-согаашы, хойтпак досказары, шуурүүн, кавай дээш, оон-даа өске үүлдерни, демирден каастал-галарны база кылып чораан» деп, ол сактыр.

Оон ачазы Куулар Сундукпанович Сенгилдиг Тыванның эн баштайгы киномеханиктериниң бирээзи. Оод дугайында республика солуннарына каш-даа удаа бижип турган. Ол көжер киноузуби-ле чүдүртүнүп алгаш, Ак, Алаш, Тээли, Кара-Хөл деп черлерже ай-айы-биле бо-ла чорун каар. А азазы ажы-төлү-биле мал-маганын азыравышаан, бодунуң кызымак-кежээзи-биле улустуң чагыын база даарап, кылып берип чораан. Ол шагда кежээ дужерге, ден чырыынга даараныр.

— Ачавыстың кино көргүзүп чораан эге үелеринде ону эгезинден тура төөгүзүнге чедир хол-биле долган көргүзүп турган, артында-ла үнүп чок, ону көргеи чон:

Көзенектен кеступ келир
Кеску, чараш дириг-чурук
Көрүп оргаш, долган орар
Хөөкүй акый Сенгилдигни —

деп ырлажып-даа турган дижир чүве.

Авам, ачам өг-бүле тутканы, 50 ажыт чыл чурттааннар. 14 уругларының эн бичези Антонина ачавыстың изин базып, өөнүн ээзи Эрес-оол Бышкак-Караевич-биле кады «Шекпээр» совхозта 10 ажыт чыл киномеханиктен ажылдап чоруур—деп, Кидиспей Сенгилдиговна сактып чугаалады.

Самагалдайда чурттап, ажылдап чоруур, бедүүн аажы-чаныг, үнген-киргеи чонунга хүндүлээчел, кежээкызымак бо башкылар — төлептиг-ле кижилер. Тыва чаңчылдарны, национал хеп даараарын ажы-төлүнге, аныяктарга өөредип чоруур дагдыныкчы хоочуннар кадыкожа чурттаан чонунга хүндүткелдиглер.

Клара ЧИҢМИТ.
Тес-Хем район архивинин эргелекчизи.

Тыванның күрүне демдектери

ҮШ ӨҢНҮГ ТУК

Тыва Республиканың бодунда үнүп турар солуннардан номчуурга, оон Сүлдезинин, Тутунун, Ыдык ырызының дугайында хей-хей саналдарны чоп бижип, улус депутаттары Дээди Советтің сессияларынга чугаалажыр келди. Бо үш Дээди ыдыкты чогаадып тургузарынга үе херек дээрзи билдингир.

Кижиниң Төрээн чурту төрээн иезин дег, эн-не эргим, Тыванның чонунга оон Тугу, Сүлдези, Гимнин эргим, үнелиг болгаш хүндүткелдиг болур-даа ужуру ында. Мен бо чагаамга тук дугайында бижип көрейн. Мен бодаарымга, тук үш ангы өөнүг болур (деп-ден кезектерден тургустунган), мурнунда ак хаажылыг, дооразы үзүнүнга 1:2 хамаарылгалыг, дорт булунуг чымы торгу пыс материалдан кылыр.

Үстү ак-көк, аас дээр өөнүг, ортаа кезээ—чиигир ногаан, чайгы үе-шаг, мөнге ногаан оннас үүштер дег. Адаа — сарыг, чер өөнүг. Туктун үстүнде ак-көк өөге алдын хүнүү зерелчегештерибиле чуруп киирзе эки деп бодаар мен. Ол хүн туктуң ак хаажызының чоогунга турар.

Туктун мурнунда доора чоруткан ак хаажы болза, делегейниң янзы-бүрү аймак-сөөк улустарынга тайбыны сөйнеп турарынын демдээ ол. Туктун үстүнде ак-көк өө — арыг агаарны тайбын-чаагай амыдырал-чурттадганы, ортузунда ногаан өө—чуртувусту хумагалап камгалаарынче кыйгырып турар. Адаанда сарыг өө болза, не-чериингге, чүдүлгевисти сөглеп турары ол болур. Туктун үстүнде алдын хүнүүн хөрелчегештери чер кырында амыдыралдың чергелешкизи, мөнгезин айтып турары ол.

Тыванның Гимнинин сөзү солуннарда парлаттынган, бо талазы-биле сайгарылгалар чоруп турары кончуг чөп-тур. Черле ынчаш мынчаар сүмележип турган, ыдыктарывысты шилип, бадылап алыр боор бис.

Далыван ХОМУШКУ.
Бай-Тайганын «Бай-Тал» совхозта ажылчын.

Солунга үнген материалга хамаарыштыр

БИСКЕ ХЕРЭЭ БАР

«Биске херээ бар бе?» деп «Шын» солунга үнген юридиктиг эртемнерниң кандилдары Александр Ооржактың чүүлүн номчаш, оон-биле чөпшээрешпейн, бо чүүлду бижидим.

Ында айыттынганы-биле алырга, Тывага Конституция судунуң херээ чок, оон функциязын Россия Федерациязының Конституция суду күүседир болур дээн.

А. Ооржактың-биле алыр болза, Тывага хоойлу-дүрүмге дугжүп турар күрүненің херээ чок, дээди органнарның, база Президентиниң Чарлыктары кандыг-даа болза, оны контрольдаар орган турбазын дээн ол деп билдим. Бо бүтүнү көөрге, таптадшкын үеинде чаңгыс кижиниң эргези кызыгаар чок база Чазактың шын эвес үндүрген доктаалсаавырына чоннуң хомудаар эргези чок турганы сагышка кирер-дир.

Оон ыңай Ооржактың Тывага Конституция судун турузуптарга, ол суд хамаатыг негелде судунун ажылын кылдыр бээр боор деп чаглыгенин кайгап олур мен, Конституция судунуң кылгы дег чүүлүн хоойлуда дорт айтып каан-дыр, ында айыттынганы-биле Конституция суду Тывада үнген хоойлуларның, Россияның хоойлуларының Тыванның Конституциязына дүгжүп турарын хынаар ужурлуг дээнин кижилер билип турар. Оон ол функциязыч хуула кижилериң улус суд-тарынга киирер чаргызы-биле канчап будай бээрил?

А бир эвес А. Ооржак Конституция судунче хамаатылар база хомудалды киирип болур деп үүлге чөпшээрешпейн турар болза, оны шын эвес деп билип турары ол-дур.

Конституция судунуң дугайында хамаатылар база-ла үстүнде айыттынганы ёзугаар Тыванның хоойлуларының Конституцияга дүгжүп азы дүүшпейн турарының талазы-биле айтырыглары ол судка киирип болурун билип турар. Ону канчап-даа улус судунун ажылы-биле будаан арга чок.

Оон ангыда Тывада ол ажылды үүнку дег эртемденнер, дуржулгалыг ажылдакчылар чок дээнин номчуп көргеш, ол үүлду мырыный кайгадым. А силер бодуңар, Александр Санчаевич? Кандыг-чүү-даа болза, кандидаттыр силер. Чүге башкарып болбас деп силер? Бодуңар кандидатураларны сүмелээр эргенер бар-ла болгай. Депутаттар шинтпирлеп көргей-ле.

Бистің Чазаанның база чаа тургустунуп турар болгай, ында белен өөредип каан кижилер эвес, а бистерниң-не аравыска кады ажылдап чораан кижилер ажылдап турар. Кандыг-даа чаа үүл черле эгезинден эгелээр болгай, ынчангаш Конституция судунга бо үүл база долузу-биле хамааржыр-дыр.

Эртемденнер чок-тур, ынчангаш эргизи-биле чурттаалыкар дээрге, черле шын эвес.

Оон ыңай бир чугаалаза дег онза үүл —Конституция судун Президентинге азы Дээди Советке шалтыктазын дээш эвес, а оларга юридиктиг дуза көргүссүн дээш тургузун турар орган деп билир мен. Кандыг-бир доктаалсаавыр, хоойлу хүлээп алыр мурнунда, олар ук суд-биле сүмележир эргези бар болганда, баш удур частырыглар эртпейн барып база болурдур.

Тыва ышкаш бичии республикага Конституция судунуң херээ бар бе деп бижээннинге база чөпшээрешпес мен, биске ол суд чугула херек. Россия Федерациязында дыка хөй крайлар, областар, республикалар бар-дыр. Россия Федерациязының Конституция суду канчаар-даа бүгү чурттуу часкаан харыылап четтиклес болгаш база бистің Тыванын ажыл, амыдыралын, оон чоннуң чурттаалгазының онзагайын билип алыры берге.

Юридиктиг эртемнерниң кандилдары хамаанчок, юрист безин эвес кижи-дир мен. Ооржактың ол үүлүн номчаш, кайгап хаммадым.

З. ДОТЧУКПАН.
Башкы.
Шагаан-Арыг хоорай.

ТУСКАЙ ХАЙГААРАЛГА АЛГАШ...

Чоннуң социал камгалал талазы-биле айтырыы амгы үеде амыдыралда кол черни эзлеп турар. Рынок системазынче шилчээни-биле холбаштыр бараан-сараан өртээ тадыйтыр улгадыы, акша-төгеріктин үнезі кудулаан, пенсионерлерге, назылап кыраннарга, хөй уруглардыг өг-бүлелерге болгаш өскус уруглларга амыдырап-чурттаарыулам-на бергедеп бар чылар. Ылангыя чамдык кырганнарның чугаазынан алырга, олар боттарының ай санында алза чогуур пенсияларын янзы-бүрү чылдагаанныңыг уржуудан 2-3 ай иштинде ап-четтикпээн суг болгулаар.

Хөөкүй кырганнарны көөрге, пенсия ап турар эжиктерниң чанында чыглып алган, боттарының аразында хомудалдарын чугаалашкан, бот-боттарындар моон соңгаар канчаар амыдырап-чурттаарының дугайында айтыржып, аразында ажок-ла сүмележип турганнар боор-дур. Бистің республикада социал камгалал фондузу тургустунган-даа болза, банкыларда акша чок болгаш акшаның болу пенсия төлевринге чедишпейн турарының уржуудан пенсия, дузаламчы акша, шалын төлевирни кылыры кончуг берге байдалда.

Бо дугайында хей чоннуң негелде, хомудалдарын өөренип алган силер?—деп, сонуургал айтыарга, ол бодуунуң өскен-төрээн төөгүзүнден кыска сактыышкынны кылыр.

Кидиспей Сенгилдигонаның ада-иезин кайызы-даа ус-шевер улус чораан: азазы даараныр, ачазы чазаныр. «Аваныс тыва тон быжып даараар талазы-биле өглер аразында тускай чаладып чораан, ачавыс үлгүүр, аптара, бала-согаашы, хойтпак досказары, шуурүүн, кавай дээш, оон-даа өске үүлдерни, демирден каастал-галарны база кылып чораан» деп, ол сактыр.

Оон ачазы Куулар Сундукпанович Сенгилдиг Тыванның эн баштайгы киномеханиктериниң бирээзи. Оод дугайында республика солуннарына каш-даа удаа бижип турган. Ол көжер киноузуби-ле чүдүртүнүп алгаш, Ак, Алаш, Тээли, Кара-Хөл деп черлерже ай-айы-биле бо-ла чорун каар. А азазы ажы-төлү-биле мал-маганын азыравышаан, бодунуң кызымак-кежээзи-биле улустуң чагыын база даарап, кылып берип чораан. Ол шагда кежээ дужерге, ден чырыынга даараныр.

— Ачавыстың кино көргүзүп чораан эге үелеринде ону эгезинден тура төөгүзүнге чедир хол-биле долган көргүзүп турган, артында-ла үнүп чок, ону көргеи чон:

Көзенектен кеступ келир
Кеску, чараш дириг-чурук
Көрүп оргаш, долган орар
Хөөкүй акый Сенгилдигни —

деп ырлажып-даа турган дижир чүве.

Авам, ачам өг-бүле тутканы, 50 ажыт чыл чурттааннар. 14 уругларының эн бичези Антонина ачавыстың изин базып, өөнүн ээзи Эрес-оол Бышкак-Караевич-биле кады «Шекпээр» совхозта 10 ажыт чыл киномеханиктен ажылдап чоруур—деп, Кидиспей Сенгилдиговна сактып чугаалады.

Самагалдайда чурттап, ажылдап чоруур, бедүүн аажы-чаныг, үнген-киргеи чонунга хүндүлээчел, кежээкызымак бо башкылар — төлептиг-ле кижилер. Тыва чаңчылдарны, национал хеп даараарын ажы-төлүнге, аныяктарга өөредип чоруур дагдыныкчы хоочуннар кадыкожа чурттаан чонунга хүндүткелдиглер.

Клара ЧИҢМИТ.
Тес-Хем район архивинин эргелекчизи.

Номчукчунуң дүвүрели

Ынчангаш дузаламчы, деткимчеин чонга үүгле Чазактың талазындан көргүзүп турарындан ангыда, ажылагыйларының агар саныында акша чок үүне болганда, черчерге продукцияның болу-биле дуза чедирерин организастаары чонга ажыктыг болгу дег-дир. Оон-биле кады черчерге эн берге байдалда турар хамаатыларны көдээ Советтер тускай хайгаарал-га алган, оларга хөлзе дуза чедирер эгелекчи ажылларны чорудуп турарынга кым өөрүп четтиргенин илеретпес боор.

База бир чонну кончуг дүвүрелип турар айтырыг — кудумчуларда, базаарларда хуу кижилерниң чижек садыглажылгазы. Маная колдуунда-ла боттарынга ажык-кончаа тыл, бажын ажыр байып

«Шынның»

почтазындан

БОТТАРЫ «ҮПТЕКЧИЛЕР»

Серен Салчак-оолдуң «Шын» солунда «Чогум черле кымнар силер?» деп эгелиг үүлүн номчааш, мындыг таварылганы сактып келдим. Абаканга мал сүрүп чеде бердивис. 1965 чыл чүве. Өөрүмге чугаалап кааш, таныжымның сураглап чорупкаш, орай дүне Минусинскиже көвүүглеп кежип ор мен. Удур дөрт кижи келди. «Акшан эккел!» дээш үжел эгелээн. Ынчан мээң идним хончузунга хой малдың фактуразы чораан, ону ужулгаш, октапканнар. Харын-даа акша ап чорбаан мен.

Ол аразында ырак эвес чырык көргеш, ынаар баптым. Чедип кээримге, вахта чери болган, ында улгады берген кадай кижи арыттының олур. Демги улуттуң бирээзи мени эдерип келген. «Мени хулиганнар үптедилер» дээш Абаканның милиция чериниче долгадырым-га, демги кижи дыңнап олур. Оон даштын машина-даа, шагдаалар-даа келген, а демги үптекчини албааны кайгамык. Мени куруг хос машина иштинге саидай-даа чок черге конгурадыр сөөртүп алган чорупкан.

Бир черге турупкаш, «душ» деп дужаадылар. Милиция чери деп бодааным, үш таныважым чер, ынаар пилорама-даа дагжаар. Оон ынаар бүдүү оорлап дескеш, аңаа хирээнди онгарынга хоргастанып хонгаш, эртеннинде өөрүмге четтим. Өөрүмге болган чүвени чугаалап, шагдаалар боттары хулиганнар болганын угаан билдим. Иштики херектерде дүнүң карангызын ажыглап боттары улус үптеп чоруур кижилер бар болганыга ынчан хомудаан мен. Оларның оондаа өске «операцияларын» кайы ол дээр.

Ынчангаш иштики херектерге чүгле ак сеткилдиг кижилерни пилип турган ажылдадыр болза эки деп саналдыг мен. Чон-биле харылзаа чок, боттары каржы-хажагай, улус дорамчылаар, эрге-дужаалын ажыглаар кижилерни ынаар чагдатпас болза эки.

Шагдааларының кижилерге хол чедип, эттээри хоочу аарыг болган. Арага-дарыга сундулуг, кем-херектерни таптыг тып шыдавас кижилерни ол органнардан арыглаары чүтүла.

Дүвендей ШОЙДАР.
Чадаана хоорай.

ӨРЕ-ШИРЕ 10 МИЛЛИОН ЧЕТКЕН

Республиканың көдээ ажылагыйында тургустунуп келген байдалды чугаалап-даа канчаар, ону силер коончуг эки билир силер. Машинатехниканың, кывар-чаар материалдарның, энергияның, ыстык кезектеринің өртээнин кызыгаар чок өзүлдезиниде бо хүн совхозтар бүүрап дужениин кырында келди. Бистин совхозтың ажылчыннары үш ай иштинде акша албаан, өрези 9 миллион ашкан, оон кырындан төлеттинмээн шалың 1 миллион ажыг.

Бо бүгүнүн түнелинде көдээ ишчилернің холу салдынган, даартагы хүнге бүзүрели чок. Ынчангаш ам совхоз бүдүүлгезинде орта ажылдаар кижи чок, аңаа-ла хүн эрттирип туруп берген.

Совхозтың структуразын өскертир дээш, каш катап хуралдаа-даа оон кандыгдаа түнел үнмээн. Совхозтың эт-хөренгизи, мал-маганы хүн келген тудум төтчеглеттинип, эвээжеп кел чор. Продукция бүдүүлгези кудлааның бижип-даа канчаар.

Балкыда акша чогу өске айтырыг. Кол чылдагаан — агар-санда акша чок болгаш моон соңгаар бичии дүкту, сүттү, эштүү садарывыскадаа, 10 миллион четпес.

Мени дүвүредип турар чүве — республиканың көдээ ажыл-агыйында байдал мындыг турда, ону сегидер дүгайында айтырыгны ам болур. Дээди Советтің сессиязында чүге чугаалаштазыл? Ам база-ла Россияны маная олурарывыс ол бе? Тыва биле Россияның агаар-бойдузу, амыдырал-чүрүттелгезі — энгы болгай. Ынчангаш боттарывыс ангы түскай калбак программаны ажылдап чыдбас болуксуда, чүү-даа бүтпес. Мен бодаарымга, ам Конституция-даа хоойлуда хөрээ чок хире.

Ынчангаш ам болур сессияга көдээ ажыл-агыйда байдалды чугаалажыры-биле оода белеткеп ажылдарын кылыр боор деп идеген олуп мен. Шак мындыг берге байдал чүгле бистиң совхозта эвес, өске-даа колхоз, совхозтарда мындыг болгай.

Мыдык ДОРБИТ.
«ҮТКА 25 чылы» совхозта профком даргазы.

БАШТАЙГЫЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

1914 чылда Чөөн-Хемчиктің Шемиге ядыы араттар Чаш-оол Куулар биле орус уктуг Көк-Кадай (Ольина) оларның өг-бүлезинден Александр Тамба-Сүрүн төрүттүнген. Ол 57 харлыг турган мөчээн.

1930 чылда тыва бижик баштай-ла үнүп келирге, ынчаарда аныяк оол Саша ону улуг сонуургал-биле өөренип алган. Ол ооң мурнунда Чадаана хүрээзинге хуурактап турган, Тибетче эмнээр лама кылдыр чоруур деп турганы солун. Чадаанага организастаан бижик өөредилгезинің курузун ол коончуг эки доскаш, Шемиге барып ликпункт школазын (бижик билбес чорукту узуткаарының школазын) башкылаан болган аңаа хөй кижини бижикке өөреткеш, буянныг чорукту кылган. Дараазында чылдарда Чыргакы, Кызыл-Даг, Ак-Туруг, Тере-Хая ынчаар бижик өөредилгезинің бөлүмнерин башкылап турган, чүс-чүс кижини бижик билир кылдыр өөреткен. Ол дугайын аңаа чугаалаарга-ла белен-дир, а херек кырында ол кижинин республиканың культура хөгжүлдезинге идепкейлиг киржилгезинің, кайгамчык кызымак ажылжининн бүзүрелдиг бадыткалы-дыр. Ол бодунун өөренникчилерин мынчаар кыйгырып турган:

Саазындан тудаалынар,
Саннарывыс бодаалынар!
Үжүгледен тудаалынар,
Үжүүвүстү номчуулунар!

Кижиниң хууда үлегер-чижээ кандыг-даа кыйгырыгдан артык дээрзин ол билир кижи чораан. Политика талазы-биле туруштуу, ажыл-херекке боттуг киржилгезін, моральдыг мөзүг-шынары ооң ат-алдарын көдүрген. Ол болза бодунун күзел-түүкүлүн амыдыралга бадыткаар дээш хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг кириштинаан, янзы-бүрү ажылдарны кылып, кызып-кылайып чүрүп чораан. Ол хөгжүмге коончуг ынак. Бызаанчылаар, ыгылдээр. Харын-даа «Шеми-Бажы» деп сураглыг ырының аялгазын боду чогааткан дээрзин ооң дыңнаан кижи мен. 1931-1936 чылдарда республика типографиязының өрүкчүзүнге ажылдаан. Тыванын ынчаардагы чаа үеин орган ажылчын ангызының база бир төлээлекчизи — мергежилдиг өрүкчү, шалыпчы ажылы дээш ТАРның Эртем комитединің Хүндүлел бижин-биле шаннаткан. Ол үеде аңаа ажылдаар эртем-билиглиг кижилер чок турган. Ынчан Байкара Хөвеемей база аңаа ажылдап турган.

Александр Тамба-Сүрүн кадыының байдалы-биле типографиядан үнүп чорутсада, өске черлерге база-ла чүткүлдүг ажылдап чораан. Район клубунуң эргелекчизи, ус-тывыш артелинің, райпо, почта черлерінің даргазы, интернат эргелекчизи, Чөөн-Хемчик районунуң «Ленинчи орук» солунунуң редактору, ТАРЭ Чөөн-Хемчик кожкомунуң бирги секретары, «Тываның аныяктары» солунунуң корреспондентизи, «Большевик» колхозтуң партия комитединің секретары, «Шын» солунунуң корреспондентизи болган оон-даа өске ажылдарга үеинің негелдезі-биле ажылдап чораан шынчы кижи чүве. Тыва Арат Республиканың Биче Хурал Президиумунуң Хүндүлел бижин-биле шаннаткан.

Александр Чаш-оолович Тамба-Сүрүн аныяк чылдарындан-на чогаал ажылынга хандыкшаан. 1936 чылда оон «Шеми-Бажы», «Бойдус соой берди», «Тыва чүрүм» деп чергелиг өске-даа баштайгы шүлүктерін «Шын» солунга парлаан.

Тамба-Сүрүнүң Төрээн чүртүнга, чонунга ынакшылын илереткен шүлүктери ол үеде сорук кириикчи ырылар болуп хуулып турган. Оон чаңгыс чөр-чүрттүглары «Шеми-Бажын» диниттелдирілірлан үнүп келген. Оон сөзүн маная долузу-биле бижизе эки боор:

Хажыызындан харап
кээргe
Хана хээлиг Борбак-Арыг.
Каш-ла чүзүн тараа
тарыыр
Калбак шөлдүг Шеми-Ле
хем.
Шээр малды семиртирде
Шеми-Бажы серинн
чайлаг,
Арбын малды өстүрерде
Ажык-Бажы амыр чайлаг.
Күзүн үнген хүрен чечек
Күстүн айын төдер эвес.
Күжүр Шеми оглу-кызы
Хүлээлгезин уттур эвес.
Чазын үнген сарыг чечек
Частын айын төдер эвес
Чалбак Шеми оглу-кызы
Салган соруун уттур эвес.

1936 чылда «Хемчиивисти» деп шүлүүнге Александр Чаш-оолович мынча деп бижээн:

Ушкан кастар аалзынган
Узун баткан Хемчиивисти.
Уран кыстар аргып
каанзыг
Угулза дег Хемчиивисти.
Чанган куштар аалзынган
Чалбак баткан Хемчиивисти.
Шевер кыстар хээлеп
каанзыг
Челээш ышкаш
Хемчиивисти.
Алдан аътты салыптарга,
Алдырбайн кээр Чыраа-
Бора.
Алдан кижи аразында
Артык чараш ортун-карам.

«Аас-кежик күзеп чор мен» деп шүлүүнде мынча дээн:

Эткир үнүүг игилимни
Эй тыртып ырлатпышаан,
Ажыл-ишчи, хөглүг сенден
Аас-кежиин күзеп чор мен.

Бижиқ-билиглиг кылдыр өөредип каан эргим хүндүлүг башкызының дугайында мындыг одуруглары ол бижээн:

Бижип, самап билиг
кылдыр
Бичии мени өөредип каан
Адам ышкаш башкымның
сээн
Авыралың утпайн чор мен.
Хайыралыг эге башкым
Каяа-даа бол дужуп келзе,
Четтиргеним илередип,
Черге чедир мөгеер мен.

Эжим дугайында сактыышкын

1941 чылда немец-фашистиг өжелекчилер Совет чүрче халдап кээрге, Тамба-Сүрүн «Ада-чүрт дээш» деп шүлүүнге мындыг кыйгы салган:

Аазын эмер аразы дег,
Азырап каан адазы дег
Байлак чаагай чүртүвүсче
Фашист-дайзын халдап
келди.
Араатандан артык дерзин
Ажырымны фашистерни
Изи-чыды турбас кылдыр
Ижээнинге чедир согаал!

Чогаалчының аныяктарга тураскааткан «Уран-чечен аныяктар» деп шүлүүнден чамдык одуругларны көрээл:

Оргу чондан тарап өскен
Оолдар, кыстар —аныяктар
Оран-чүрттүн ажыл-херээн
Оиза күштүг хөгжүдер бис.
Эртемниг бис, чогаалдыг
бис.
Эрес-маадыр соруктуг бис.
Эртем-номнун, депшилгенин
Эчизинге чедер-ле бис.

Чогаалчы баштайгы шүлүктерінде ынакшыл темазын база киргеген. «Хеймер карам» деп кожамыкты чижекке алган:

Бежен аътты салыптарга.
Эртип-ле кээр Чыраа-Бора.
Бежен кижи аразында
Эргим чараш хеймер-карам.

Тыва чогаал үндезилекчилериниң бирээзи Александр Тамба-Сүрүн бодунун өг-бүлези дээш ажок сагыш чованыгыр кижи чораан. Ол бодунун уругларының аразы Сечикпаа Куулларга турасскаадын «Кады чүрттап чор бис, эжим» деп шүлүктү бижээн. Ында мындыг одуруглар бар:

Уран чүрээм хайнып,
саргып,
Уруг сенээ ынаам кыптып,
«Кады чүрттап көрээли»
деп
Хандыкшылдыг чагаа
туттум.
Чажыргаш чоор, оортан
бээр
Чангыс шиви дазылы дег,
Ынакшылдыг, найыралдыг
Ынаам, эжим болуп чор
сен.
Эъдиг изин, баарын эрин,
Эрге-чассыг,
хүндүткелдиин
Кады чүрттаан эжим
менээ
Хайыралыын чүү дээр ону!
Аныяавыстан кады
чүрттааш,
Ажы-төлдүг, өөр-өөрү,
Чонувуска бараан болуп,
Чолдуг байлак чүрттап
чор бис.

Тамба-Сүрүнүнүң уругларының ынак аазы Сечикпаа Ак-кысовна Куулар— чүртүнүн, чонунуң хүндүткелдиг кижилериниң бирээзи. Ол болза Александр Тамба-Сүрүн-биле 1934 чылда өг-бүле туткаш, тос уругну божаан болгаш кижизиткен. «Ленин медальдары»-биле болгаш «Ленин алдары» орденнер-биле шаннаткан. Сечикпаа Ак-кысовна кандыг-даа ажылды кылып чорааш, үргүлүү мактадын, хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип келген. Шеми сумузун ол ажыг чыл үзүктел чок даргаланаан. Россия Федерациязының Дээди Советиниң Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижиктери-биле шаннаткан болгаш персоналдыг пенсионер болдун, чөптүг дыштанылтаже үнген.

Александр Чаш-оолович биле Сечикпаа Ак-кысовна оларның өг-бүлезинің амыдыралчүртталгазы өскелерге үлегерчижек болуп чораанын чер-чүртүнүн чону коончуг эки билир болгаш оларны хүндүлээр. Советтер ажылынын хоочуну Сечикпаа амгы үеде Кызыл хоорайда чүрттап турар болгаш 75 харлыг, хөлүкшылы эки. А Александр Чаш-оолович эң-не бөдүүн, биче сеткилдиг, ажык, чугаакыр, баштак, эш-өөрү черлер санай, хүндүлээчел, ховар аажы-чаны-биле чонунуң мактадын чедип алган туруштуг, тура-соруктуг кижи чораан. Кадыы эвес болза, Тывага база бир сураглыг кижи болуп артар турган.

Парлаалгага кады ажылдап чораан болгаш, Александр Чаш-ооловичиин эки билир мен. 1944 чылда Чөөн-Хемчикке ТАРЭ кожкомунуң секретарынга ажылдап турган, Шемиге сургакчылап чеде бердим. Эжимниң аалынга барып, оон-биле ажыт-чажыт чокка хөөрешкен бис. Ол черле баштак кижи.

— Чаражым-биле эки чүрттап чор мен, эжим. Аас-кежиим бо-дур ийин! — дээш, Сечикпааже караан баскылай-дыр.

— Ол-ла болгай, харын. Улам улуг-улуг аас-кежиктіи Силерге күзедим! — дээш, өөрүктерин «хөрүк базып» хөөреттим.

Ынакшыл, өг-бүле, амыдырал-чүрттелга, аас-кежик дугайында ажыл-ишчи чугаа аңаа солун болуп эрткеинче черле утпас мен. Мен база-ла ол чылын өглеиип-баштаныл алдым. «База-ла аас-кежиим тыптым» деп эжимге чугаалаваш, ону демдеглеп хөөрешкен бис.

Аас-кежин үүгле кижиниң бодуундан хамааржыр дээрзин аңаа сайгарып чугаалашкан бис. Оон бадыткалы амыдыралга херек кырында көргендаа бис. Бодунун ажы-төлүнүн дугайында сагыш салыышкын, өөрүшкүзүн илереткен оон бир шүлүүнде мындыг одуруглар бар:

Ажы-төлүм ыракта бол,
Ажыл-ишке ынак чорлар,
Адазының, иезинин
Алдар-адын сыкпайн чорлар.

* * *

Алдын хээлиг ромбигин,
Ак-көк даштыг дипломун —
Ханы ынак аван-ачан
Халас төкпээн дери ол-дур.
Башкыларга оруун изээн
Башкыларның соруун салгап,
Өзүп орар бичии чашка
Өргүн 'билиин өргү, кызым.

(Уруу Ооржак Сенмитке турасскаатказы).

Элдеп чүве, чогаалчының уругларында чогаалчылар, журналистер база бар. Оглу Сарыг-оол—хоочун журналист, шүлүкчү, уруглары Өлзеймаа, Ранса—шүлүкчүлер. Оон уруглары шупту дээди эртемниг, янзы-бүрү ажыл адырларында хаара туттунган, чараш-чаагай, омак-хөглүг чүрттап чорлар ийин.

Чогаалчының мораль темазынга бижээн шүлүктери ажыл кылбас тованчыларга, арагачыларга дээштиг шүгүмчүлел болуп турган. 1964 чылда «Шоодун тур мен» деп шүлүүнге от мынча дээн:

Метр хире кымчы туткан
Мелдер аъдын каккан-
соккан
Кудумчуну өрү, куду
Кускуннап каап
күшталлырган
Ажыл билбес тоанчылаар
Алдар чокту шоодуп тур мен.
Ийн караан шуруландыр
Ижип алган, угаан алдаан
Караанга кым көстүп келдир
Каңгар, шанчар, чалчып,
сөглээр.
Хүндүлел чок арагачы
Хулиганны шоодуп тур мен.

Ада-иезинин-даа, бодунундаа ядыы-түремик өскен төөгүзүн, ол үениң дүжүметтерінге аратарының дарладып, эттедип-соктуруп чораанын, эрин-кымчыгын хилинчээн Октябрь революциязының тиилелгезинің чалгызыбиле тыва чонунуң революсчу оттуушкунуң Александр Тамба-Сүрүн «Намдардан арын» деп шүлүглелиниде тоожуп бижээн.

1977 чылда үнген «Шеми хемим» деп ийги номунга авторунуң «Оттукай», «Арат-тарының дангыраа», «Каракла бо!», «Сигенчилер» деп проза чогаалдары база парлаттынып үнген. Ол тоожуларда болгаш чечен чугаалларда авторнуң чон-биле ханы харылзаазының, амыдыралды эки билирінинің демдектери көстүп турар. Номчукчулар, ылангыя амгы үениң аныяктары шак мындыг кижизидикчи ужур-уткалыг чугаалдарны хандыкшын номчууру дыкага күзенчиг-дир.

Тыванын хоочун чогаалчыларының болгаш тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи Александр Чаш-оолович Тамба-Сүрүнүнүң төрүттүнгениниң 80 чыл юбилейи чоокшулап орар. Тыванын Чогаалчылар эвилеи оон чогаал чынды-зының номун үйдүрүп, номчукчуларга, ылангыя аныяктарга сонуургатса чогуур. Ол ышкаш Шеминин арат чону чогаалчызының ат-алдарын көдүрүп, өлген соонда-даа болза, Тыванын улустуң чогаалчызы деп хүндүлүг атты аңаа тыпсырын Тыва Республиканың Дээди Советиндеи, Президентиден дилээр болза дээн күзелим база бар.

Маады КАРА-ТОННУГ.
Журналист, пенсионер.
(Гонорарын «Шынның» бодунга арттырдым. (Авт.).

Ном болгаш номчукчу

КАРАК ЧАЖЫ КЕЛИР-ДИР

Сөөлгү чылдарда школа назылыг уруглар, оолларга тааржыр проза чогаалдары, номнар үнмейн турган чүве болгай. Чоокта чаа садыгга Шангыр-оол Суваннын «Хүн-Хереллден аалчылар» деп ному көстүп келген. Ону садып алгаш, дыка-ла сонуургап номчудум, дыка солун ном чорду. Мээң эштерим база ынча дээр болдулар. Ол номнуң даштын каастап кааны база дыка чараш.

«Хүн-Хереллден аалчылар» деп тоожунуң утказы адынга дыка таарышкан. Ол тоожуну фантас-тоожу дээн чорду. Ылап-ла фантастыг чүве бар. Чамдыкта номчуп олурарга, ылап болуп-даа турар ышкаш. Ындыг чүве болупаа турар чадавас боор оң. Малчының оглу «таваста» космонавтылар-биле ужуражып, ада-иези оглунга бүзүреевій турар. Сылдыстың дужу дыка солун болгаш катырыйчыг.

Сылдыстың дугайында фантазиягa ынак бичии оолдар, уруглар дыка сонуургап номчуур боор. Аарыг, инвалид оол Булаттың дугайында номчуурга, дыка-ла мүнгаранчыг чорду. Ол аарыг оолдуң дугайында номчаан кижиниң караанын чажы келир чорду. Дыка кээргенчиг кылдыр бижип каан. Номнуң сөөлүнде Булаттың аас-кежиктиг артары өөрүүчүг чорду. Ангыдангы аймак-сөөктүг кижилер аразында найыралды дыка эки кылдыр бижип каан. Булаттың дугайында номчуур дээш, эштерим мээң номумну хуваажып турдулар.

Ол хире солун номну чүге эвээш кылдыр үндүрүп каан чоор? Бо автор черле дыка мүнгаранчыг кылдыр бижиир чорду. «Эдертип ал, авай», «Азыранды» деп чечен чугаалар база номчуштут. Хөглүг чогаалдар база бар чорду. «Талантылыг хуна» деп рассказ каттырынчыг. Бо номну лупмаларымга садып, көдээ чорудар дээримге, садыгларда чок. Ол номну ам немей парлааш, садар болза эки.

Чечек ДАМБУУ.
Студент.

ШЫННЫГ БОЛГАШ БҮЗҮРЕЛДИГ БОЛДУРАР

Журналист Шаңгыр-оол Суваннын баштайгы «Хүн-Хереллден аалчылар» деп ат-биле чырыкче үнгеш, номчукчуларда четкен. Ында «Хүн-Хереллден аалчылар», «Чагаа» деп кыска тоожулар, «Диирец» деп чаңгыс кезектиг, үш көргүзүүлүг шин, элээн каш чечен чугаалар кирип турар.

Чаа номнуң үүнүп кээри—оон авторуунга болгаш номчукчуларга улуг өөрүшкү. Мен маңаа номну номчуп эткен номчукчунуң иниити эрегей үнелээшкинин кылбайн, чаңгыс-ла «Чагаа» деп кыска тоожуга хамаарыштыр бодумнуң чамдык бодалдарымны влередикседим. Кайызы-даа дээди эртемниг, бир эртем лабораториязында ажылдап турар аныяк ада-иезиниң өг-бүлезинден бөжүүр бажыга ийи буттары бастынмас оол уруг өөрүттүнген. Кажан оолдуң бөжүүр бажындан бажынынче үндүрүп алыр үеиниң келгенде, оолдуң ындыг байдалы билдине берген. Ол оларның эң баштайгы төлү.

Оолдуң адазы кадайынга ажыы-биле мынча дээн:

— Сен менээ кадык оол бөжүп берип шыдаваан-дыр сен. Төрүмелиниң аарыг, бутары шимчевес оол бөжаандыр сен, аарыг кижи азыраан, бүгү назынын иштинде хилинчектенип чорбас мен. Аарыг кижи азыраар бе азы эртем, диссертация дугайында үзелден чарлыр бе? Ону каапкаш, дүүкеде үнүп кел. Хевиниң чедире бээр мен. Бир эвес ынчалбас болзуңза, чааскаан азыраар сен. Сээн-биле чүрттавас мен. Херек чок черге сес эппес деп мени билир сен. Ол-ла-дыр». (48 арын)

Оолду диригге каапкаш, оон иезиниң дезиин чоруй баргаш, Доң баарлыг, аданың дошталган соок чүрээн иениң изиг чылыг чүрээ канчаар эргизин шыдавайн барганы ол? Боттарының ажы-төлдерінге хамаарыштыр кандыгдаа берге үеде типлелгеннелер ведир ал човаанар.

«Хевир-дүрүзү алызындан-на чараш. Ада-иезин дээзин хевирлиг. Арны ак, каралтары аяс дээр-ле. Бажының дүгү терен, дас кара, дыдыраашсымаар» ындыг оолду школа-интернаттың чылыг, чымчак сеткилдиг кижизидикчилери өскүссүретпейн өзулуг эр кижи кылып каан. Оон ады Булат. Ол чээрбилиг. Даангыыш дузазы-биле кылаштап турар апарган. Ол ада-иезиниңкандыг кижилерил деп көрүксей бергеш: «Оларның бажынына таксилеп чеде берген. Бедик ногаан херим артында ызырар ыттың эзрізи дыңналган. Херим хаалгазын соктаптарга, дөртен хире харлыг хөрээжен кижи ону ажыдыпкан. Булатты көрүп кааш, аксынга келген алгызын адыжы-биле дүй тудупкаш, бажынче маннапкан. Аазы ол деп оглунуң чүрээ эндевээн: «Авай!» деп кый дээр дээрге, үнү үнмээн. Херим аксының эргинин арта базар дээрге, хаалгаже чоокшулады баглап каан ыт кинрбээн. Кезек болганда, эр кижи бажыдан үнүп келген. Ачазы деп оглу билген. Эр кижи ыттың илчирбезин үзадыр салыпкан. Ыт Булаттың чанынга маннап келгеш, чыттагылап, кудуруун чайып, огланы берген. Ыт-даа болза мени эзлериниң оглу-дур деп эскерип кааны оң-дур деп бодаалдан оолдуң сагыжы чылыш дээн. Булатка ыттың огланың турарын көрүп кааш, ачазы ытты күштүг теверге, човуурдаан ышкаш сыныйнып, херимче сынны берген.

Ачазы чоокшулап кээргe:

— Экия...— деп, оглу мендилээн.

Оглунуң мендизинге ачазы харыылаваан. Чүгле оглун бүдүндан өрү хөлүгүр, соок характары-биле топтап көргеп.

— Силерни таныважыр бис— дээш, херимниң хаалгазын дүй идипкен. Шак ынчаар аза-иезиниң бажынының эжин Булаттың мурнунга кажан кезээде хагдынган» (Арын 39)

Шак мындыг кижилерни, ылангыя интеллигенция аразында тыва нацияның кижилери боон ажылдан, чүрттап чоруур дээрзинге бодум хуумда бүзүрээр аргам чок болду. Тывалар шаг-төөгүлү тура амыдыралдың кандыгдаа берге байдалдары турза ажы-төлү дээнде амыр-дыжын-даа, могаар-шылаарын, элээр-түрээрин-даа сагынмас, эриг сеткилдиг, эвилеп-эллдек чон чораан. Ону төөгү билир. Амгы үеде ажы-чаны каржы, кижизиг мөзүг-шынарын оскүнган, кээргээр, човар сеткил-чүрээ чок, сатыш-сеткили хоозураан, ийнчангые ындыг кижилер бар апарган-даа болза, оларның кара дүрзүлерин чуруп көргүзүксээнигин ажыы чогум чүл?

Булаттың ада-иезиниң ышкаш ындыг ыттан дора мелегейлер тыва улустуң аразында, шынан-ла, чок боор. Ындыгларны бар кылдыр бодаарынын безин барымдаазы чок. Оларның каржы ыды безин Булатты эскерип, огланып турда, ыттың ээзи ону каржызы-биле тепкеин, оглу Булатты тепкеин-биле дөмейдир. Чечен чогаалга карартыр чуруур теманы бижиирде, аныяк авторларның хандыр боданын көрүү күзенчиг. Бөгүнгү чырыкче үнген чогаалдар алызы барын төөгү болуп артар дээрзин утпаза эки. Болдунмас азы болдунмаан чүүлдерни боттуг кылдыр көргүзер дээнде, оон чугулазы чүл дээрзин хаңызыбиле бодап көөр херек. Бүдүрүүн, карангы чырыдары— ол дээрге чогаалга эң чугула чүүлдерниң бирээзи. Амыдыралда карангы таладарны сл-ла хөөзер карартыр чураап, оон удуп алыр чүвелес чок.

Тыва улусуун төөгүзүнде болдунмаан чүүлдерни болдунган кылдыр көргүзери частырыг апаар дээрзин бодаары чугула. Аныяк авторга чаа-чаа чогаадыкчы чедиишиннерни күзедим.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район.

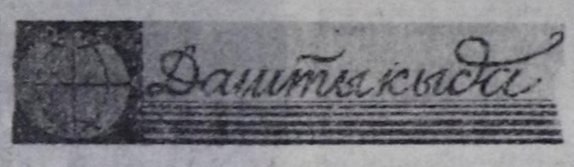

АСЕАН-НЫҢ ЧАЛААНЫ-БИЛЕ

МАНИЛА. Россия Федерациязының даштыкы херектер министри Андрей Козырев АСЕАН-ның (Мурнуу-Чөөн Азия чүрттарының ассоциациязының) чалаанын өзүгаар Филиппиниин найысылалы Манила хоорайда чеде берген. АСЕАН-ның составынга Бруней, Индонезия, Малайзия, Сингапур, Таиланд болгаш Филиппин кирип турар. Ол күрүнелерниң даштыкы херектер министрлериниң чыл сүруде болуур 35-ки чөвүлел хуралынга Россияның даштыкы херектер министри киржир болгаш политиктиг харылзаалар база экономиктиг кады ажылдажылганын айтырыгларынга хамаарыштыр чугаалажыышкынларны кылыр.

Россияның болгаш Филиппиниин аразынга агаар харылзааларын тургузар дугайында Дугуржулгага Андрей Козырев ат салыр болгаш ийи чүрттарның аразынга зарыдзааларга хамаарышкан чугаалажыышкынларны Филиппиниин даштыкы херектер министри Рауль Манглапус-биле кылыр. Филиппин Республиканың чаа президентизи Фидель Рамос Россия Федерациязының даштыкы херектер министрин хүлээн алыр.

ЮГОСЛАВИЯДА СӨӨЛГҮ БОЛУУШКУННАР

БЕЛГРАД. Югославияның чаа премьери Милан Панич Боснияның болгаш Герцеговинаның найысылалы Сараево хоорайга барып чораан. Чазак баштынының аңаа барып чораан үезинде удурланышкак талааларның аразынга атылажыышкыннар үргүлчүле болуп турган. Босния Президиумунуң даргазы-биле болгаш мусульман общинаның удуртукчузу Алия Изетбегович-биле чугаалажыышкыннарны Югославияның премьери Милан Панич Каттышкан Нациялар Организациязының күштериниң кол штабының бажынынга кылган. А кажан Изетбегович ол бажындан чоруй баргаанынын сөөлүнде КНО-нун шериглери турар ол бажыны мусульман общинаның талазындан минометтар-биле боолаан. Ынчангаш Панич имир дүжүп, карангыланыже чедир бажынын адаанда камгалал черинге олурар ужурга таварышкан.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ПАРИЖ. Сербияның президентизи С. Милошевичиниң медеглелин Францияның «Фигаро» солунунга парлаан. «Боснияның чөрүлдээзинге Сербия кириштээн» деп, ол медеглээн болгаш Сараево хоорайны бомбалап, минометтар-биле боолап турарын шыңгыы буруу шапкан. Дерзин боолаашкынларның түнелинде хамыкты мурнай шериг эвес, а тайбың чүрттакчылар — кырганнар, херээженнер, чаштар өлүм-чидимге таваржып турар деп, Сербияның президентизи чугаалаан. Югославияның федералдыг армиязының чаңгыдаа солдаты Боснияның болгаш Герцеговинаның девыскээринде ам чок деп, С. Милошевич бадыткаан.

ЧЕХОСЛОВАКИЯ ФЕДЕРАТИВТИГ РЕСПУБЛИКАДА БАЙДАЛ

ВЕНА. Чехословакиада байдал дугайында ЧФР-ниң чазаанын даргазы Ян Страский чоокта чаа Австрияның информация агентилелиге берген интервьюзунга айытканы. «Чехословакия Федеративтиг Республиканың сапдарап дужениин демдектери сөөлгү үеде улам куштелип турар» деп, ЧФР-ниң чазаанын даргазы медеглээн. Национал референдумну чорутпайн, чүрттү ангылаарының аргазы Чехияның болгаш Словакияның парламентилериниге бар болуур деп, Ян Страский медеглевишаан, Чехословакияның келир үезинин дугайында дугуржулганы Чехияның болгаш Словакияның парламентилери 1992 чылдың сентябрь 30-ге чедир кылыр дээрзинге идегелди илергейлээн. Бир эвес чүрттү ийи ангылаар дугайында айтырыгны чөптүг шиитпирлевес болза, Югославияда ышкаш байдал Чехословакияга чайлаш чок тургустунуп келир деп, ол демдеглээн.

ПРОКУРОРНЫ ӨЛҮРГЕН

РИМ. Палермо хоорайның прокурорунуң оралакчызы Паоло Борселлиноу эрткен дыштаныр хүнде — воскресеньеде араатанзыг ёзу-биле өлүрген. Иштинде хөй динамитти — частыр будумелди чүдүрген машинаны прокурор авазының болгаш ыс дунмазының чүрттап олурар бажынының чанынга тургузуп каан. Борселлиноу камгалап турган полицейжилер частыышкын түнелинде өлген, он ажыг кижи балыглаан, бажынның элээн кезии бузулган, кожазы бажыннар база үреген. Мафия дээр дээрбечи, өлүрүкчү чажыт организация бо чылдың май 23-те Палермонуң судызы Джованни Фальконени база өлүрткен турган. А оон чоок дузалакчызы Борселлиноу араатанзыг ёзу-биле ам өлүрген-дир.

ИРАКТА ТУЛЧУУШКУННАР

ЛОНДОН. Иракты йурнуу девискээринде тура халыышкын кылган шииттерге удур шавар халдаашкынны ирак чазак база катап эгелээн. Тура халаан чонга удур дайынчы самолеттарны, танкиларны ажыглаарын Каттышкан Нацияларны Организациязының Айыл чок сорук Чөвүлелиниң Иракка шыңгыы хораан турбуже, ирак президент Саддам Хусейн шииттерге удур самолеттарны, танкыларны ажыглап турар.

Иракның мурнуу девискээринде Амар хоорайның районунга тура халыкчыларның болгаш Хусейнин гвардейжилериниң аразынга калбаргаң тулчуушкуннарның үезинде шииттер ирак диктаторунуң 100 ажыг солдаттарын болгаш офицерлерин узуткаан, бир самолетун черже дужүр аткан.

ПРЕЗИДЕНТ СОҢГУЛДАЛАРЫНГА УТКУШТУР

НЬЮ-ЙОРК. Американың Каттышкан Штаттарының президентизиниң эдлечелиг соңгулдалары бо чылдың ноябрь 8-те болур. Аңаа уткуштур хөй-ниитиниң саналоналын дыңнаар талазыбиле социологтуг шинчилелдерни «Ньюсуик» солун чоруткан. Бир эвес президент соңгулдалары амгы үеде болуур турган болза, Демократтыг партиядан кандидат, Арканзас штаттың губернатору Билл Клинтон соңгукчуларның 59 хуузунун деткимчезин алыр ийик деп, солунуң түнелі чүүлүнде бижээн. Амгы үеде АКШ-тың президентизи Дж. Буш дээш американнарның чүгле 32 хуузу ам бадылаар ийик деп, солун демдеглээн.

СПИД-ТИҢ ХАЛАПТЫГ УРЖУКТАРЫ

ВАШИНГТОН. Бүгү өртемчейде улам-на нептерел турар СПИД деп халдавырлыг болгаш кижилерни амы-тынына кедергей айылдыг аарыг 2000 чылга чедир делегей экономикалынга 356-дан 514 миллиард доллаар когаралды чедирер деп түнелди «Ю-С. ньюс энд уорлд рипорт» журналдың сөөлгү номеринге парлаан. СПИД аарыг ылангыя экономика талазы-биле шоолуг хөгжүзөөн чүрттарга эң улуг когаралды болгаш өлүм-чидимни таварыштырар, магатчок, деп, журналистер санап турар.

ПРЕЗИДЕНТ ХАЛАШКАН

ПРАГА. Чехословакияның күрүне баштынының — президентиниң албан кылыр чери — Прага грады. Оон кырынга президент тугу үргүлчү киискип турар. Эрткен понедельник хүнүнде ол тукту дужүргеп. Оон чылдагааны: Вацлав Гавел күрүнения дээди албан-дужаалындан халашкан. Чүрт президент чок арткан. Конституция ёзугаар оон хүлээлгелериниң хөй нуруузун мындыг таварылгала Чехословакияның Федеративтиг Республиказының Федералдыг хуралының президиуму болгаш чазак күүседи апаар. В. Гавел 1989 чылдың декабрь 29-тан 1992 чылдың июль 20-ге чедир ЧФР-ниң президентизи болуп келген. Вацлав Гавел политиктиг ажыл-чорудулганы удамчылаар дээрзинге идегеп турар бис деп, Чехия чазаанын даргазы Вацлав Кл

АКААЛАРЫМ—СОЯННАРЫМ

(Төнчүзү. Эгези № 138 «Шында»).

4. ЭЗИР-КАРА

Баглааш чаныга олурупканда, баглаашта чеже аът бар болдур, оларның шуптузунун шынарларын төндүр мактаваан шаанда, Соянныр олудундан черле турбас.

Кымнын-даа малын каш-даа салгалды ажыр төөгүлеп каптарлар. Ынчангаш 50 ажыг чылдар дургузунда чонга уттунмастаан «Контр» аът Эзир-Кара» деп чүгүрүк аътты Соянныдан үнгени таварылга эвес.

Ам аът чаршытырган, улус чыылган, байыр-найыр болган черлерге Эзир-Кара дугайында чугаа бо-ла дыныалыр-дыр. Ол аттың дугайында материалдар парлалгага безин көстүүлеп кээдир. Эзир-Каранын чазаалчыларынын болгаш Тыванын улуг ламаларының бирээзи Куулар Орус («Репрессияга таварышкан аът»). Күрүне архивинин ажылдакчызы Николай Күнчүн («Эзир-Каранын ээзи») болгаш өске-даа кижилер солуннарга бижип келди. «Эзир-Кара» деп кооператив базы бар. Эзир-Карага тураскаал тудары, анаа Ак-Эриктен репрессияга таварышкан чээрби хире кижинин аттарын сиилбиири база көрдүүп турар. Ынчангаш бо хире үенин дургузунда чонун утпайн келген ол аъды күүлдеттиргеннерин тураскаалы болуп, төөгүге артар-дыр.

Эзир-Каранын ээзи Соян Сандаанмаанын ада-иези, кыргаа-ачазы суглар ужук-бижиктиг, эртем билиглиг, эрге-дужаалдыг кижилер үүе-дир. Ынчангаш боду база анаа эвес кижилернин бирээзи турган. Хаан-Көгейден кежүп кээрге, Тес-Хем кожкооптун даргазынга ону олуртуп каан ужуру-даа инда. Бүгү амыдралы мал-маганы-биле холбашкан кижи сууржун байдалга кайын таржыр. Төре-Хөлче көжүп чоруй барган. Анаа суму даргалап турган. Бир катап ТАР-ның Сайыттар Чөзүлелиниң Даргазы болгаш ТАР-ның даштыкы херектер сайыды Сат Чүрмит-Тажы кыаытаар черге кээрге, хөл кыдыында өөнге кирип, ашкарып-кемгергеш, улуг даргазын аъткарган. Ол-ла чылын хамык чүве өскерлип эгелээн.

Эзир-Каранын ээзи Соян Сандаанмаанны өлүрер дугайында Оиза судун шиитпирин ТАР Биче хурал Президиуму 1939 чылдың июнь 21-де (Күрүне архивинде № 93 фондунун бирги бүрүткелинде 173 дугаар херектин 3-кү арнын көр) үзе бадылаан. Чоонуң улуг байыр-найырынга —чеди ай чыскаалынга чедир чартык ай арткан турган. Хамык хөренгини хавырыгаш, Эзир-Караны чок кылырындан сезингеш, Араттын Аттыг Шериинге берип каан. Алдарлыг күүрүк аътты шериглер чыскаалга эккелген. Ынчалза-даа штаб начальниги полковник Сувак «Эзир-Караны контр Сандаанмаанын аъды деп чон билир, ону чаршыка киирери амгы политикага таарышпас, контр аът-тыр» дээш, чаршыка киириштирерин хоруп каан.

Чаршыкка киржир эрге
Шак-ла ынчаар казыттынган.
Үжен чылдар шагда эрткен,
Ye дыка өскерилген:
Буруулугну, буруужокту
Бурган боду толараткан,
Адыгуузун Эзир-Кара
Ам-даа чонга уттундурбаан:
Туттурганнар, хылытканнар
Тураскаалы болу берген.

«Эзир-Кара» дээрге-ле,
Эъдим-кежим чымырт кылыр,
Каргыштыг ол кара чыллар
Кажан-даа келбес болзун!

5. ЭЗИР-КАРАНЫҢ ЭЭЗИ

Соян Сандаанмааны номдептерден, солуннардан, болгаш чонуун чугаазындан эдээн билир силер. Ам ТАР Биче хурал Президиумунун 1939 чылдын июнь 21-деги хуралынын № 16 протоколунда мындыг одурулганы көрээлиг: «ТХК Төре-Хөл сумузулет, Москвага институт (Институт меньшинств народностей Востока) доосказ, 26 харлыында Тыва Төпкооптун оралакчы даргазы турган, шиитпирген Оюн Тарыма каш хонук бурунгаар менээ чугаалап орду — Байысаавчыларнын хилинчектээрин шыдажып эртери берге, бодум база каш-даа катап угаан ышкыган мен.

Соян Сандаанмаанын ийи оглу малга, ылангыя чылгыга кончуг ынак. Кайызы-даа хүрежир, оларнын оолдары база кончуг спортчулар. Соянныр-га Соян Мандаа дег сылыннаар кижи чок турган. А Соян Луду эмдик аът өөредирибиле чонга сурагжаан. Баштайгызы 7, сөөлгүзү 10 оолдарны болгаш кыстарны өстүрген.

Соян Сандаанмаанын кадайы, Эзир-Каранын хөрээжен ээзи Чооду Өшкү-Саар (паспортуун өскертип, Лоозанмаа деп алган) 1972 чылга чедир чурттаан. Оон кады төрээн дунмазы Чооду Күнзек, ызыгууру «багай» болганыдан, база-ла күүгүлге таваржып, өөчү-хөреңгизин хавыртып, «контр» херекке оналшкан. Иркутск, Ангарск кара-бажыннарга 8 чыл дургузунда дорамчылатты. Ол 1931 чылда партия школазы доосказ, 1934 чылга чедир АРЭ-нин Чөөн-Хемчик кожкомунун секретарынга, 1938 чылга чедир Тес-Хемнин улус судунун даргазынга, кожуун секретарынга, 1940 чылга чедир Нарын аллын уургайынга, садыг эргелекчизинге, оон соонда Тес-Хемге суму даргалап чораан деп, архив документизинде айыткан.

Ол колхозка 68 хар ажыр малчыныаш, 20 рубль пенсия ап келген.

«Мемориал» иинтилел, «контрларның» ажы-төлү, төрел-дөргүлү болгаш кээргээчел сеткилдиг, буянныг чон репрессияга таварышкан улуска тураскаалдар тургузуп турар. Бир ындыг тураскаалды Соянныр Ак-Эрикке тургузар, анаа оон репрессиялаткан чээрби хире кижинин аттары сиилбиттинер. Буруу чок черге күүлдеткен чангыс чер-чурттугларын олар ынчаар мөгежидер. Ол буянныг хөрээнер чогунгур-ла болзуп, акааларым — соянныарым!

Чооду КАРА-КУСКЕ.
Тыванын Күрүне шанналының лауреады.

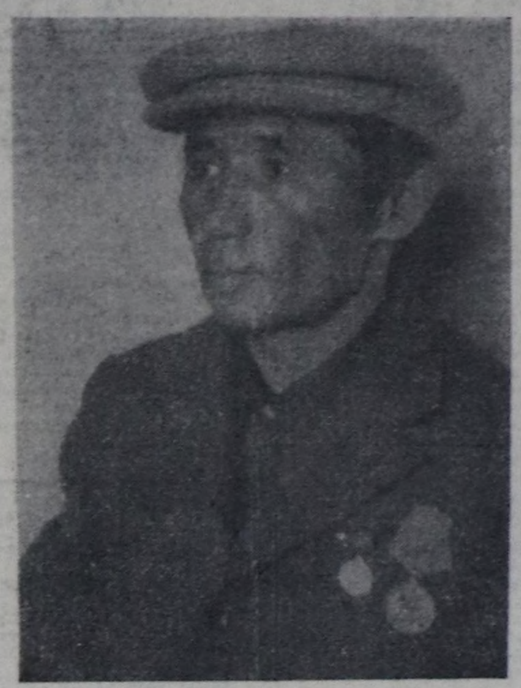

ЧУРУКТАРДА: Соян Луду Сандаанмаевич — «контр» Соян Сандаанмаанын бичии оглу, Эзир-Караны ТАР наадымынга 1936 чылда эрттир чавыдаткаан. Ак-Эрикке Сталин аттыг колхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи, ол черге барык-ла бүгү назынында чылгычылаан.

Чооду Өшкү-Саар — «контр» Соян Сандаанмаанын кадайы, Эзир-Караның хөрээжен ээзи. Оон чанында кады төрээн дунмазы «контр» Чооду Күнзек.

Төөгү билбес — төөрээр, төрел билбес — түрээр

Хамык аъттар ынай болурга, Эзир-Кара баглааш долганып, чер касканнап, чарыш аъттарының соонче дывыржып шаг болган. Оон узун-дынын үзе тырткаш, Донмас-Суг кедезинче караш дээн. Шериглер ол-ла дораан аъттангаш, аъттың бараанын безин көрбээннер. Сурааа Чедер-Аксы, Тандының Кара-Булун ынчаар дынналгылаан. Шериглер Эзир-Караны чидиреринден коргуп, ол-бо черлерге доскуулдар тургузуп, дүн-хүн чок дилеп шаг болганнар. Оозун бо-даарга, база-ла бодунун ээзи ышкаш, боо бажынга барганы магатчок. Аас-сес чок, адыгуузун малга безин кээргел чок үе турган. Ынчангаш «Контр» аът Эзир-Кара» мээн сагыжымдан черле ыравас:

«Эзир-Кара» дээрге-ле,
Эъдим-кежим чымырт кылыр:
Эрткен үе база катап
Эглип келген ышкаш болур.
Төре-Хөлге суму баштап,
Төре хөрээ кылчып турган,
Соян оглу Сандаанмааны
Соора шииткеш, боолап
каапкан.
Кончуг аъды — Эзир-Кара
Контр аът деп чарлаттынган.

нун хамаатызы Соян Сандаанмаа буруудап турар хөрээ болаа, ТХК-нин Төре-Хөл сумузунга КР бөлүк организастап турган болгаш ТАР-ның чазаанга шуут удур КР идегет тур. Ынчангаш КР Сандаанмаанны эрүү дүрүмнүн дээди түүлү-биле боолап шиидер дээн. Иштики херек яамызының коллегизинин үзүп шииткен доктаалын президиумнер ёзугаар чөпшээрээн». **(бирги чурукта).**

Бо коргунчуг хуралга Полат, Тока, Байыр, Балыраа, Кызыл-оол Ойдуп, Товаришчай, Л. Самбуу, Увангур, Самбуу, Шоома, Бадан-оол, Седип-оол, Тагба, Самбуу (ККС) олар олурушкан.

— Чангыс кожуун чурттуг болгаш, Эзир-Каранын чазаалчызы-даа турлум. Донмас-Суг үстүнде турган кара-бажынга оон ээзи Соян Сандаанмаа, Сазаа Шуннайбаа, Содунам суглар кады чыттывыс. Содунамга 72 шак берген соонда, сес чыл алган кижи, а А. Борбак-оол ону боолаттырып каан деп бижээн-дир — деп, 1927 чылда Ойрот-Турага техникум, оон соонда Ленинградка ажылчын фадээшкиннерлиг болган. Ол-ла хүн Кадык камгалал министерствозунун автобаазазының чолаачызы Валерий Гавриленко УАЗ-452 машинаны эзирик башкарып чораан, № 2 школаның тоску класының өөреникчизи Э. Серен-оолду (чадаг-тергелиг чорда) таварткан. Школачыны эмчиде чыттырган, а эзирик чолаачыны эзириктер сергелиг черге хондургаш, кеземче хөрээн дарый оттурган.

Июль 9-та Дзержинский болгаш Баян-Кол кудумчуларын белдиринге 12 дугаар автобүдүүлгенин ажылдакчызы Владимир Заправдин ЗАЗ-968 автомобильди башкарып чораан, орук шимчээшкининиң чурумун сагыйын баргаш, шак-ла ындыг маркалыг чиик машина-биле үскүлешкенинин түнелинде оон чоогунга чадаг-терге мунуп чораан хамаатыны когаан. Үскүлешкен машинанын чолаачызы Николай Ефремов ол үеде эзирик чораан болган.

Кузнецов болгаш Шевченко кудумчуларын белдиринге база аймылдыг авария болган. Ол дээрге июль 10-да 7 шак 20 минутада 99—55 ТВГ дугаарлыг «Москвичинин» чолаачызы Федор Достан Шевченко кудумчузу-биле эзирик чоруп оргаш, чурум үрээнинин түнелинде 78—51 ТВЗ дугаарлыг ЗиЛ ММЗ-554 машина-биле үскүлешкен (чолаачызы Андрей Сагалаков, ХПТУ-41). Аварияның түнелинде «ЗиЛ» башкарылгазын чидиргеш, чоогунга автобус манап турган ийи хамаатыны таварткаш, Шевченко кудумчузунда 101 дугаарлыг бажынга үскеш, үрелген. Ол черге машинага таварткан ийи эр кижиниң бирээзи өлгеи, өскези эмчиде аар кемдээшкиниг чедирткен.

15 хонук иштинде республикага 20 аварияның түнелинде 4 кижи өлген, 22 хамааты бертинген.

Июль 6-да Кызыл — Туран оруунга Республиканың спорттехниктиг каттыжышкынының (ДОСААФ) «КамАЗ»-ы андарылган. Чолаачызы Артур Сарыглар, 2 пассажир кемдээн. Онуу чылдагаанын тодарадып турар.

Красноярск—Кызыл оруунун 632 дугаар километринге база дыка айыылдыг авария болган (ол Бии-Хем районунун девискээри-дир). Мотоцикл мунган Олег Семёнов үткүштүр келген автомобильге барып үстүрген. Түнелинде мотоцикл башкарыкчызы амы-тынындан чарылган, 2 пассажир кемдээн.

Ол-ла оруктун 824 дугаар километринге (Кызыл районунун девискээри) А 15—32 ТВ дугаарлыг ВАЗ—2108 марканың чиик машиназы андарылган. Онуу машина башкарар шынзылгазы чок, боду эзирик Валерий Оськин мунуп чораан. Түнелинде кады чораан пассажирин эмчиде чедирген.

Өвүр районга бир «КамАЗ» чадаг чораан кижини таварткан. Чадаг кижи ол черинге өлген, чолаачы дезе бергеи. Ол-ла дораан истелге кылган соонда, дескен чолаачы Шагаан-Арыгга чораан. Тутурган. Ол болза «Агроулетпүртранс-2-нин» чолаачызы Виктор Владимиров болган. Кеземче хөрээн оттурган.

Айның бо үеэинде автомототранспортту оорлаан таварылга каш удаа болган. 33 кезек автомототранспорт читкен. 4 таварылгада күш-биле үптеп, хунаан аппарган. Июль 13-те ындыг 2 таварылга болган: Ак-Довурак — Тээли база Кызыл—Эрзин оруктарынга. Баштайгызынга 0260 ТВА дугаарлыг Днепр-11 мотоциклди хамааты Т. С. Чүлдүм хунаан аппарган. Ийнгизинде, хамааты С. П. Лукаштың А 1238 ТВ дугаарлыг кызылзымаар-хүрен «Москвичизин» аппарган.

Республиканың оруктарынга хыналда болгаш профилактика ажылдарын кылырын КАИ уламчылап турар. КАИ килдизинин улуг инженери, милициянын капитаны В. П. Кучеровтуң удуртканы тускай ротанын ажыллакчылары чоокта чаа Каа-Хем районунун девискээринге ажылдаан. Анаа 136 автомашинаны хынап көргеи. Түнелинде 6 чолаачы эзирик болган, пассажир сөөртүлгезинин нормазын хажытканы дээш 46 чолаачы язы-бүрү хемчегге оналшкан. 5 мотоциклди хавыргаш, Кызылда торгаал шөлүнде эккелген.

Чөлпшээрел документилери чок ийи боону Бүрен-Аксы суурнун чурттакчыларындан хавыргаш, ИХМ-нин тускай килдизинде аъжаган.

Виктор ОШЕПКОВ.
КАИ-нин улуг инспектору, милициянын майору.

Номчукчунуң саналы

БУРЯТИЯДА ХҮРЭЭГЕ

Февраль айның ортаа үеэинде бистер элээн хөй кижилер Бурятияның Иволга суурунда турар хүрээже (ламанче) чорупкан бис. Үш хонукта хүрээге кирип, чорудуус чогудун алгаш, дедир ээн чаныр келдивис.

Бистин Тывадан ол үеде ийи оол өөреним, чурттап турар болду. Бирээзи Эрзиннин Нарын чурттуг Мерген Сарыгбан, ийигизи Кызылдан Валера Нурзат. Чогум өөренип турары шыырак оолдар болду. Хөй чугаа кылбайн, дорту-биле Мерген Сарыгбанның биске чугаазын чангыс-даа сөс немевейн, казыйын ол олчаан дамчыдайн:

— Тываныстан баштай 20 оолдар келген бис. Чоорту сыырылза каш кижи артып калдывыс. Бо хүрээден эн эки өөреникчилерни шилип турган. Индияның улуг хүрээзинче өөредири-биле шилип белеткээн чүве. Тывадан 4 кижи билдиришкин киирериске чүгле ийи өөреникчини шилип алдылар. Бирээзи мен база эжим Валера Нурзат болган. Бир эвес бистин черде улуг даргалар (Тывада сарыг-шажын ниитилелиниң даргазы Кара-Сал) боду кээп дуткуушкан болза, 4 кижи өөренип чорүй баар турдувус. Баштай бистерге 150 акша стипендия берип турган болза, ам шуут бербестей берди. Ийер-чиири бодундан, акша-көпеекти аалда ада-иелеринис, ха-дунмаларывыс чорудуп берип турар болганда, чамдыкта берге байдалга таваржы бээр-дир бис. Тывавыстың даргалары биске дузалажып, акша-көпеектен чорудуп, ээ көрүүр болза, мен кандыг-даа бергелери ажып эртеринге белен мен. 8 чылда Индияга өөренгеш, келир үеде Тываның, чонунга ажык-дузаны чедирер мен. Баштай кадрларны өөредип алыр болгай, хүрээнин оон туткай-ла — деп, Мерген Сарыгбан чугаазын доосту.

Шынаа-ла, кончуг-ла эрес бодунун чедип алыр дээн сорулгазынга бүүрээр Мерген ышкаш оолларны деткивейн, кымны деткиир боор. Ак-оруун оруктап, арыг күзелин бүтсүн. Чорчун чогузун деп өөрээп каалы. Чорчурда өөреникчи дунмаларывыска акша дузаламчызын база көргүстүвүс. Черле ынчаш бистин Тывада сарыг-шажын чаа тыптып, анаа бүүрээр кижилерниң саны өзүп орар чүве төлээде, эн-не баштай хүрээге ажылдаар, эртем-судурну номчуп билир, келир үенин кадрларынче улуг кичээнгейин угландырза эки боор Тываның сарыг-шажын ниитилелиниң баштаар чери бо айтыргыны канчаар көрүп турар ирги?

Орус-оол СЫМЧААН-ООЛ.

КАИ экраны

ЧАРТЫК-ЛА АЙ ДУРГУЗУНДА

Кызыл хоорайга июльдуң баштайгы чартыында орук шимчээшкининиң чурумун хажыткан 1200 кижини тудуп илереткен. Руль артынга эзирик чораан 61 чолаачының эргезин казаан. Ол дээрге «Сесерлиг» совхозтун механиги Аныр-оол Чоодуевич Чимит-Доржу, 48256 дугаарлыг шериг кезээнин төлээзи Юрий Борисович Зуев, № 1 ХПТУ-нун мастери Николай Самбуевич Куулар, авиабүдүүлгенин ажылдакчызы Геннадий Леонидович Васильев, № 1 автотранспорт бүдүүлгезинин начальниги-нин тудуг талазы-биле оралакчызы Александр Сергеевич Рыбалков, «Тиилелге» совхозтун зоотехниги Чечен-оол Бады-Тереевич Ооржак болгаш оон-даа өскелер-дир.

Чартык ай үе дургузунда хоорайга 11 автоаварилар болган. Анаа бир хамааты амы-тынындан чарылган, 11 кижи бертинип кемдээн.

Ам чамдык чижектерден көрээлиннер.

09—75 ТВЖ дугаарлыг «Москвичинин» чолаачызы Олег Патрушев эзирик июль 2-нин дүнезинде Кочетов кудумчузунга удур кел чораан автомобильге машиназын үстүргеш, боду каражадаан.

Июль 3-те Ровно болгаш Таежная кудумчуларының белдиринге Кызыл-Арыг школазының 7-ги класының өөреникчизи А. Сандай хөнертен оочке үне маннай бергеш, «Тыва тараа продуктулар» каттыжыышкынның дугаары 14—58 «Нивазынга» таварткан. Оон түнелинде кемчузунда 101 дугаарлыг бажынга үскеш, үрелген. Ол черге машинага таварткан ийи эр кижиниң бирээзи өлгеи, өскези эмчиде аар кемдээшкиниг чедирткен.

15 хонук иштинде республикага 20 аварияның түнелинде 4 кижи өлген, 22 хамааты бертинген.

Июль 6-да Кызыл — Туран оруунга Республиканың спорттехниктиг каттыжышкынының (ДОСААФ) «КамАЗ»-ы андарылган. Чолаачызы Артур Сарыглар, 2 пассажир кемдээн. Онуу чылдагаанын тодарадып турар.

Красноярск—Кызыл оруунун 632 дугаар километринге база дыка айыылдыг авария болган (ол Бии-Хем районунун девискээри-дир). Мотоцикл мунган Олег Семёнов үткүштүр келген автомобильге барып үстүрген. Түнелинде мотоцикл башкарыкчызы амы-тынындан чарылган, 2 пассажир кемдээн.

Ол-ла оруктун 824 дугаар километринге (Кызыл районунун девискээри) А 15—32 ТВ дугаарлыг ВАЗ—2108 марканың чиик машиназы андарылган. Онуу машина башкарар шынзылгазы чок, боду эзирик Валерий Оськин мунуп чораан. Түнелинде кады чораан пассажирин эмчиде чедирген.

Өвүр районга бир «КамАЗ» чадаг чораан кижини таварткан. Чадаг кижи ол черинге өлген, чолаачы дезе бергеи. Ол-ла дораан истелге кылган соонда, дескен чолаачы Шагаан-Арыгга чораан. Тутурган. Ол болза «Агроулетпүртранс-2-нин» чолаачызы Виктор Владимиров болган. Кеземче хөрээн оттурган.

Айның бо үеэинде автомототранспортту оорлаан таварылга каш удаа болган. 33 кезек автомототранспорт читкен. 4 таварылгада күш-биле үптеп, хунаан аппарган. Июль 13-те ындыг 2 таварылга болган: Ак-Довурак — Тээли база Кызыл—Эрзин оруктарынга. Баштайгызынга 0260 ТВА дугаарлыг Днепр-11 мотоциклди хамааты Т. С. Чүлдүм хунаан аппарган. Ийнгизинде, хамааты С. П. Лукаштың А 1238 ТВ дугаарлыг кызылзымаар-хүрен «Москвичизин» аппарган.

Республиканың оруктарынга хыналда болгаш профилактика ажылдарын кылырын КАИ уламчылап турар. КАИ килдизинин улуг инженери, милициянын капитаны В. П. Кучеровтуң удуртканы тускай ротанын ажыллакчылары чоокта чаа Каа-Хем районунун девискээринге ажылдаан. Анаа 136 автомашинаны хынап көргеи. Түнелинде 6 чолаачы эзирик болган, пассажир сөөртүлгезинин нормазын хажытканы дээш 46 чолаачы язы-бүрү хемчегге оналшкан. 5 мотоциклди хавыргаш, Кызылда торгаал шөлүнде эккелген.

Чөлпшээрел документилери чок ийи боону Бүрен-Аксы суурнун чурттакчыларындан хавыргаш, ИХМ-нин тускай килдизинде аъжаган.

Виктор ОШЕПКОВ.
КАИ-нин улуг инспектору, милициянын майору.

Чарлалдар салбырازы

САДЫГЛАЖЫРЫНЧЕ ЧАЛАЛГА

Тыва Республиканың күрүнеиниң коммерция-харылзажылга компаниязының, Кызылда бараанларны мөөнвеп садар фирмазы өртээн 50 хуу чедир чингеткен янзы-бүрү бараанларны садып алыры-биле кооперативтерни, бичии ажыл-агыйлыг бүдүүлге черлерин, арат ажыл-агыйы-биле харылзашкан кижилерни болгаш күзелдиг хуудаа кижилерниң садыглажып алырын чалап тур.

Өртек төлевирин шилчилге-биле-даа, почта дамчыштыр-даа шилчидип болур, хууда садып алырын күзээн кижилер акша боду-биле фирманың кассазынга төлээш, садып ап болур.

Айтырыгларны фирманың турар чери Калинин кудумчузунун № 17 бажынга келгеш, саарылга салбырындан айтырып болур, тел. 4-10-58, 4-17-20.

«СОДЕЙСТВИЕ-М» ФИРМАНЫҢ МАГАЗИНИНДЕ:

— өннүг болгаш өң чок «Кварц» телевизорлар;

— уругларга болгаш хөрээженнерге чайгы платьелер, костюмнер, блузалар, юбкалар, шорты чүвүрлер, футболкалар, эр хөйленнер;

— курткалар, аржыылдар, ак-чоорганнар, чоорган хаптары, ажылчын хептер, хөрээжен халаттар, хөйленнер, эр чүвүрлер, повар курткалар, ак халаттар;

— хевистер, мебель аймаа;

— ийи дептерлиг «Бүгү Тыва» деп телефон айтыкчылары;

— ДСП (ыяш-хирээнди плиталар);

— инек, дагаа эъди тушенкалар, сардины, минтай баары консервалар, өске-даа аъш-чем бараанларны болгаш суксуннар кирген.

Ол бүгү бараанларны фирманын **Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Парлалга бажыны, чер каъды адресте магазининден садып ап болур силер. Телефону: 3-35-44.**

Магазин:

— чондан бараанларны комиссиялыг садыглаашкынга 10 хуу чыылдалыг хүлээп ап турар;

— чаагайжыткан ийи өрээлдиг хуужуткан квартираны;

— «Москвич-2141» автомашинаның кузовун садып турар;

— аныяк кижилерни фирманың бараанларын садыглаарынга киржиринче чалап турар.

Улуг-Хем АКМК-зының тургустунганындан бээр 30 чыл оюнга тураскааткан шыдыраа маргылдаазы (эр улус аразынга) июль 25-те Шагаан-Арыг хоорайга болуп эртер. Тиилекчилерни 1-гиден 5-ки черге чедир шаннаар. Кол шаннал — ирт.

Эгелээри 11 шакта. Болур чери — АКМК-ның кызыл-булуну. Маргылдаага киржирин күзээннерни оргкомитет чалап тур.

* * *

1992 чылдың август 7-де 1972 чылда Кызылда күрүнеиниң башкы институдунуң филология факультединиң доозукчуларының ужуражылгазы болур.

Доозукчуларны Ленин шөлүнге дүштекинин 14 шакта чыглырын чарладывыс. Телефоннар: 3-94-74, 3-51-44, 3-62-89, 2-19-63.

Таңды районнуң Элегес ортумак школазының 1987 чылда доозукчуларының ужуражылгазы июль 30-де эртенгинин 10 шакта школага эгелээр. Ол доозукчулардан аңгыда, оон мурнунда өөренип турган чангыс классчыларны, эш-өөрну база чалап тур бис.

Башкызы В. Б. ТЮЛЮШ, өөреникчизи Э. Н. ЧАЛЗЫП.

«КАА-ХЕМ» ХӨМҮР-ДАШ РАЗРЕЗИ

1993 чылда хөмүр-даш бээринин керээлерин 1992 чылдың июль 20-ден чарып эгелээр. 1992 чылдың октябрь 20-ден ынай керээ чарарының айтырыгларының талазы-биле чаргы-маргы тургуспас, хүлээп көрбес.

ОРНАЖЫЛГА

Эки байдалдыг УАЗ-469 Б автомобильди чаа «Жигулите» азы ГАЗ-24 «Волгага» орнаар мен. Кээр адрези: Кызыл хоорай, Хвойная-12. Телефонум: 9-78-55.

КИНО

ИЮЛЬ 23-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Цель» (Индия. 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00. Видеозал: «Жемчужина Нила» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Отмщение» 13.30, 16.00, 18.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканын Дээди Совети болгаш Чазаа. «Шын» солуннун редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыылалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнун оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнун оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери, иинтилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалларының авторларының боолдары редакцияның туружу-биле аъушпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыныдыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунун типографиязы „Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 140.